

Verhandeling nr. 24

**De landschapsgeschiedenis
van de Scheldepolders
ten noorden van Antwerpen**

**Bijdrage tot de historische geografie
van de Scheldepolders**

door M. MIJS

Overdruk uit het
« Tijdschrift van de Belgische Vereniging
voor Aardrijkskundige Studies »
Jg. XLII - 1973

**SOCIETE BELGE D'ETUDES
GEOGRAPHIQUES**

9 0 0 0 - G a n d

**BELGISCHE VERENIGING
VOOR AARDRIJKSKUNDIGE STUDIES**

Blandijnberg 2

9 0 0 0 - G e n t

C. C. Postal 3696.07 Postrekening

D/1973/0468/2

**De auteurs zijn verantwoordelijk
voor hun bijdrage.**

Delandschapsgeschiedenis van de Scheldepolders ten noorden van Antwerpen

Bijdrage tot de historische geografie van de Scheldepolders

door M. MIJS

RESUME

Cette étude nous fait connaître l'évolution du paysage poldérien de l'Escaut au nord d'Anvers, basée sur l'examen des anciennes cartes qu'on trouve dans les archives.

La carte « Dampierre » nous montre une image très schématique du nord de la Flandre et de la Zélande vers la fin du XIIIe siècle. On y voit l'Escaut comme une rivière peu importante. L'évolution du Honte vers un estuaire peut être constaté sur quelques cartes, dont la carte de l'Escaut de 1468, les cartes de la Flandre de P. Van Der Beke (A^o 1538) et de G. Mercator (A^o 1540) et « Zelandia » de J. Van Deventer (A^o 1542) sont les plus remarquables.

La situation la plus ancienne de ce paysage, que nous avons pu reconstituer, date d'environ 1570. La grande inondation militaire de cette région par A. Farnèse, entre 1576 et 1585, a profondément changé l'aspect physique et humain de ces polders. De nouveaux *creecs* ont été formés.

Les sept autres cartes que nous avons dessinées, nous montrent que, dès 1615, l'homme a progressivement réendigué une série de polders avec une circonscription tout à fait différente de celle d'avant 1570. Les dates du réendiguement ont été fixées à la fois par les circonstances politiques, tant que par la situation physique du paysage inondé. Des inondations récentes ont, à plusieurs reprises, partiellement détruit le travail d'endiguement de l'homme et formé de nouveaux *creeks* et *weels*. Durant toutes ces phases d'inondation une couche de sédiments alluviaux a été déposée. La situation de ce paysage au moment du réendiguement a déterminé la structure pédologique des polders actuels.

Deze studie werd uitgevoerd onder de auspiciën van het Nationaal Centrum voor Geomorfologisch Onderzoek. Prof. Dr. F. Gullentops, voorzitter, stelde ons, door zijn gewaardeerde leiding, in staat dit werk tot een goed einde te brengen.

Prof. Dr. C. Koeman en Dr. F. Depuydt waren bereid de tekst aan een kritisch onderzoek te onderwerpen en gaven ons nuttige wenken.

Ir. A. Sterling, Hoofdingenieur-Direkteur van het Waterbouwkundig Laboratorium te Borgerhout, stond ons bereidwillig toe zijn rijke verzameling fotokopieën van oude kaarten te raadplegen.

De Heren R. Havermans en R. Van Gerven, die sinds vele jaren respectievelijk de polders op de rechter en linker Scheldeoever bestuderen, hielpen ons met raad en daad.

*De Heer R. Geeraerts tekende de acht polderkaarten.
Aan allen onze welgemeende dank.*

INLEIDING

De structuur van het polderlandschap toont heel duidelijk de band aan die kan bestaan tussen de geschiedenis en de aardrijkskunde. Hier manifesteert zich hoe zelfs de fysische geografie geen «dode natuur» bestudeert, maar in feite de geschiedenis wil achterhalen van de opbouw van het huidige landschap. De geomorfologische vormgeving heeft er zich immers in een dergelijk recent verleden afgespeeld, dat de historici de geschiedenis van de overstromingen, de agentia van deze genese, reeds meermalen hebben trachten te reconstrueren. Voor het gebied van de Scheldepolders ten noorden van Antwerpen hebben vooral N. Kummer, F. Prims, R. Havermans, R. Van Gerven en M. Waterschoot zich dienaangaande verdienstelijk gemaakt. Toch blijft in deze studies de evolutie van het geografisch beeld van dit landschap, in zijn complexiteit van slikken, schorren, kreken, welen en dijken, hierbij wel sterk op de achtergrond. En dat hebben we juist in dit werk willen bestuderen: hoe namelijk onder inwerking van de grote overstromingen nieuwe welen en kreken werden uitgewoeld, dijken vernield en het drijvend landschap weer langzaam als slikken en schorren ging verlanden. En hoe door het ingrijpen van de mens, die nieuwe dijken bouwde of dijkaten door kragen of vingerlingen weer afsloot, het als vruchtbaar akkerland werd herwonnen. Hieruit zal ook blijken hoe de geomorfologische en bodemkundige structuur van deze polders intens samenhangt met deze landschapsgeschiedenis. Daartoe was het noodzakelijk een duidelijk beeld te verkrijgen van het landschap na elke grote overstromings- en inpolderingsperiode en dit in een kartografisch synthesebeeld vast te leggen.

Dergelijk onderzoek vereist uiteraard voldoende gedetailleerde cartografische documenten die ons het vroegere landschapsbeeld leren kennen. Voor de periode vóór 1550 ontbreken deze praktisch volledig. De oude cartografen in onze gewesten, zoals G. Mercator,

J. Van Deventer, C. Sgrooten, e.a., slaagden er wel in uitgestrekte gebieden en zelfs werelddelen, met de beperkte middelen waarover ze beschikten, op heel verdienstelijke wijze in kaart te brengen. Toch kunnen we uit hun kaarten onmogelijk een gedetailleerde voorstelling reconstrueren van het landschapsbeeld uit die tijd. Voor deze periode dienden we deze evolutieschets dan ook te beperken tot een globale beschrijving van het polderland. Over het ontstaan van het Schelde-estuarium en dan vooral van de Honte leren deze kaarten ons wel meer.

Slechts vanaf 1770-1778 beschikken we, met de Ferrariskaart over een document dat het ganse gebied van de Scheldepolders op voldoende gedetailleerde wijze voorstelt. Dit stelde de noodzaak om, voor de periode tussen 1550 en 1770 zelf dergelijke kaarten samen te stellen aan de hand van fragmentarische gegevens die ofwel enkel een deel van het gebied weergeven, zoals die oude landmeterskaarten, ofwel enkel een veralgemeend beeld geven van gans het gebied. De geraadpleegde kaarten zijn afkomstig uit archieven en privé bezit. De waarde van dit materiaal is sterk gevarieerd. Vaak wordt de algemene configuratie van het landschapsbeeld onjuist weergegeven. Vooral in overstromde gebieden was het voor de vroegere landmeters wellicht moeilijk om dijken, maar vooral kreken, juist te lokaliseren, te meer daar ze hierbij niet over een degelijke basiskaart of over een meetkundige grondslag beschikten. Tot op het einde van de 18^e eeuw bleef dit probleem zich stellen, zelfs bij kaarten die om hun degelijkheid algemeen worden geprezen, zoals bv. de Ferrariskaart. Toch bleek dit geen onoverkomelijke hindernis te zijn, daar we toch mogen aannemen dat, wanneer overstromingen nadien het landschap niet volledig hebben gewijzigd, de vroegere toestand in het huidige landschap nog in zekere mate te herkennen moet zijn. Ook de datering en ouderdom van het landschapsbeeld op de kaarten weergegeven, stelt vaak problemen. Op sommige kaarten staat geen enkele datum vermeld. Veelal bleek het echter wel mogelijk deze kaarten te dateren, ofwel aan de hand van gegevens uit het landschap, ofwel uit bijkomende tekstinlichtingen op de kaart zelf vermeld, waarbij historische bronnen dan weer meer klaarheid brachten. Verschillende kaarten bleken een kopie te zijn van oudere kaarten. Veelal wordt dit wel op de kaart vermeld. Bij andere kaarten kon dit slechts geconstateerd worden na het terugvinden van de originele kaarten. Vooral de bekende 17^e eeuwse uitgevers van atlassen, zoals de generaties Blaeu, Jansonius, Visscher, e.a.,

« vergaten » vaak de oorsprong van hun kaarten te vermelden. Zelfs de om hun degelijk karteringswerk zo geprezen Hattinga's, vervielen in het midden van de 18^e eeuw nog in dit euvel. Deze kaarten werden dan ook enkel gebruikt om de oorspronkelijke te vervangen wanneer deze in slechtere toestand verkeerden.

Daar deze kaarten meestal slechts een deel van het bestudeerde landschap weergeven, dienden we ze als een legpuzzel in mekaar te passen om een totaalbeeld voor een bepaalde periode te verkrijgen. Gewoonlijk vonden we voor elke periode toch een kaart die als originele basiskaart kon gebruikt worden. De overige kaarten uit die periode lieten ons toe de ontbrekende details in te vullen.

En omdat al de kaarten van deze « legpuzzel » uiteraard niet uit hetzelfde jaar dateren, diende we ze in te delen in « perioden ». Aanvankelijk werden halve eeuwen als werkschema vooropgesteld. Toch bleek weldra dat enkele veranderingen aan deze indeling dienden aangebracht, enerzijds omdat het landschapsbeeld soms vrij snel gewijzigd werd, en anderzijds omdat we — vanaf 1770 — beschikken over gedetailleerde kaarten die het gehele gebied in detail weergeven. En meer gedetailleerde lijst van de geraadpleegde kaarten voor het tekenen van onze acht polderkaarten, geven we, telkens na de bespreking van het landschapsbeeld op deze onderscheiden kaarten voorgesteld.

In 1844 publiceerde N. Kummer: «Les polders du Bas-Escaut en Belgique». Naast een degelijk historisch en dijkenbouwkundig onderzoek geeft hij ook een zestal kaarten, meestal op schaal 1/125.000, die ons het oude landschapsbeeld leren kennen. Hij beperkte zich evenwel niet tot het gebied ten noorden van Antwerpen, maar meestal wordt gans het gebied van de Beneden-Schelde met een groot deel van de Wester- en Oosterschelde weergegeven. De voorstelling van een dergelijk gebied op deze schaal valt natuurlijk ten nadele uit van de detaillering. En nergens wordt aangegeven welke bronnen werden geraadpleegd voor het opmaken van de kaarten. Ook kunnen we constateren dat Kummer wellicht niet al het beschikbaar materiaal heeft verwekt. Het is soms opvallend duidelijk te zien welke oude kaarten werden gebruikt voor het optekenen van een bepaalde toestand, terwijl andere en soms veel nauwkeuriger en waardevoller documenten uit die periode door hem niet werden geraadpleegd. Maar toch is het werk van N. Kummer zo belangrijk dat we er nog verschillende malen zullen moeten naar verwijzen.

Hoofdstuk I

DE TOESTAND TOT HALFWEG DE 16^e EEUW

a. *Het vroegste landschapsbeeld*

Daar pas in de 16^e eeuw, door de grote Vlaamse kartografen, zoals Gemma Frisius, Gerardus Mercator en Gaspar vander Heyden, de basis werd gelegd van een wetenschappelijk verantwoorde kartografie, hoeft het ons niet te verwonderen dat tot halfweg de 16^e eeuw de nodige documenten ontbreken om een syntheseskaart te reconstrueren van het polderlandschap. Daarom dienen we heel sceptisch te staan tegenover dergelijke kaarten die enkele auteurs wel hebben menen te kunnen tekenen van het Schelde-estuarium, waarvan het door ons bestudeerde gebied deel uitmaakt. Toch achten we het, volledigheidshalve, nuttig deze kaarten hier te vermelden.

– De kaart die de oudste toestand van het poldergebied op de linker oever weergeeft is een schets, getekend door J. Van Raemdonck (1886, pl. 1) van « Le Pays de Waas peuplé à l'époque néolithique ». « Nous ne prétendons pas », merkt hij er bij op, « reproduire ici la topographie du Pays de Waas, telle qu'elle était réellement à l'époque néolithique. Nous avons voulu rendre quelques-unes de nos présomptions sur la situation Waasienne de ces temps mystérieux ».

– A. De Hoon (1852) geeft een kaart van « La rive gauche de l'Escaut, vers l'an 960 », en vermeldt zelfs dat ze opgesteld is « d'après les documents authentiques et l'étude des lieux », die evenwel in de tekst nergens vermeld staan.

– Jacob Verheye Van Citters heeft vermoedelijk op het einde van de 18e eeuw een « Kaart figuratif van 't Noord en Oostdeel van Pagus Flandrensis » samengesteld « volgens de oude brieven, veldboeken, benamingen, gewoonten en wetten mitsgaders andere omstandigheden » (K.B.B., III 6814, gekopieerd door L. De Pauw in 1817, en door de gebroeders Gheldolf in 1832).

– Een kaart van N. Kummer (1844) geeft de toestand in het begin van de XIe eeuw weer.

– De kaart van J. Utrecht-Dresselhuis, getekend in 1836 naar

« authentieke documenten », ook weer niet vermeld, geeft de XIIe eeuwse toestand weer.

Op al deze kaarten komen gegevens voor die toen voorzeker niet bestonden zoals bv. het Gat van Saaftingen op de kaart van J. Utrecht-Dresselhuis, dat pas omstreeks 1570 ontstaan is en het krekpatroon op de kaart van N. Kummer, dat in zijn hoofdtekken dateert van na 1580.

Zelfs de enige archiefkaart van vóór 1400 dienen we met zekere reserve te gebruiken. Van deze zgn. «*Dampierre-kaart*», die uit de XIIIe eeuw zou dateren, konden we het origineel niet terugvinden. Volgens E. Cambier (1907) zou het niet meer bestaan. Kopieën ervan zijn evenwel in meerdere exemplaren in verschillende binnen- en buitenlandse archieven terug te vinden. F. Van Ortruy (1897) meende zelfs drie onderscheiden stromingen in de kopieën te kunnen herkennen:

- « A. Kopie van 1617 door L. Van Thuynen gemaakt naar een kaart van 1288 in het archief van het Brugse Vrije.
- B. Kopieën in 1617 door dezelfde vervaardigd naar een kaart van 1274, bewaard in het archief van de Raad van Vlaanderen te Gent en natekeningen van die kopieën (1).
- C. Kopieën ontleent aan Jacob Dorenbout, anno 1520 (2); we weten niet welke oorkonde deze kaart heeft geraadpleegd ».

Toch dient hij hieraan toe te voegen: « met moeite is er enig verschil, zij het ook gering tussen de kopieën B en C te bespeuren ».

De datering van het oorspronkelijk document blijkt uit de tekst die o.a. op de ms. kaart van L. Van Thuynen (fig. 1) voorkomt, nl. « *Ten tijden van Graef Guy van Dampierre, Graeve van Vlaen, zoo was de ghelegentheit van Vlaenderen, in der manire als dese figure van dese chaerte betracht, den voorn. Graef Guy regeerde int jaer ons heeren 1274* ».

De waarde van deze kaart moet rond de eeuwwisseling het onderwerp hebben uitgemaakt van verschillende historische en historisch-geografische studies. E. Cambier (1907) vermeldt verschillende auteurs, zoals o.a. De Bast, Carton, Gheldhof, volgens wie, althans sommige

(1) Deze kaart vonden we terug in het R.A.G., nr. 812 en de K.B.B., nr. III 6833 (Fig. 1).

(2) In de K.B.B. vonden we een ms. kaart van J. HOORENBAUT van 1540 onder nr. III 6831.

Fig. 1. Dampierrekaart.
 Kopie door L. Van Thuyne, A° 1617,
 (K.B.B., IVB Spec. Escaut Bouches, nr. III 6833).
 Copyright van de Koninklijke Bibliotheek.

gegevens op de kaart vermeld, niet met de werkelijkheid stroken, of althans later zijn toegevoegd. Toch meent F. Van Ortroy (1897) dat het feit dat praktisch alle kopieën door gezworen landmeters zijn getekend, een argument is dat wijst op de betrouwbaarheid van deze kopieën. En als recente beoordeling kunnen we hier W. Buntinx (1969 p. 4) aanhalen die schrijft dat «alhoewel deze kaart, die voorwendt een kopie te zijn van een kaart uit de tijd van Gwijde van Dampierre (1274), zeker niet tot deze periode opklimt door de talrijke onwaarschijnlijkheden en anachronismen, is het toch opmerkelijk dat een aantal gegevens op deze kaart geen verzinzel zijn, maar overeenkomen met situaties uit de XIIIe eeuw ».

Rekening houdend met deze beperkingen mogen we hier toch besluiten dat twee belangrijke elementen op deze kaart duidelijk tot uiting komen.

1° De Schelde stond toen nog in verbinding met de Maas-Rijnmond. Op de ms. kaart van Hoorenbaut (K.B.B., nr. III 6831) staat de naam « Schelde » nog vermeld tussen het huidige Zandvliet en Bergen op Zoom. Toch is ook de Honte reeds aangeduid, en wel als een even belangrijke zeearm als de Oosterschelde en de verbinding met de Maas-Rijn.

2° Gans het gebied zou toen ingepolderd of althans « land » geweest zijn en zelfs in belangrijke mate bewoond. Ten bewijze hiervan de talrijke dorpen op de kaart vermeld. Wel staan geen dijken aangeduid die het polderuitzicht beter hadden onderlijnd. Dat er inderdaad toen reeds dijken bestonden, wordt niet betwijfeld. A. De Hoon (1852) tekent op zijn kaart die de toestand rond 1300 weergeeft (plaat VIII) de «'s Graven Jansdijk », die vanaf ten noordoosten van Damme, langs Bentillo, Bouchoute, Assene, Hulst, De Klinge, Verrebroek, Beveren en Zwijndrecht tot aan de Schelde doorliep. Wanneer en door wie deze dijk gebouwd werd blijft nog onduidelijk. Volgens sommige auteurs zou graaf Jan van Namen hem in 1281 hebben doen bouwen. Andere beweren dat hertog Jan zonder Vrees, «die in Vlaanderen de titel van Graaf voerde» (A. Pauwels, 1935, p. 18) enkele jaren na de St.-Elisabethsvloed van 1404 deze dijk heeft doen aanleggen. M.K.E. Gottschalck (1945, p. 205) meent beide opvattingen te moeten weerleggen. Wel, merkt ze op, werd deze dijk naar de hertog Jan zonder Vrees genoemd, omdat deze hem in belangrijke mate deed versterken na 1404. De oorspronkelijke aanleg

dient echter vroeger gedateerd te worden. Meer details kan ze echter dienaangaande niet geven.

De belangrijkste kreken staan op de kaart van Van Thuynen wel aangeduid. Voor het gebied dat het onderwerp van ons onderzoek uitmaakt, vinden we twee kreken, nl. een die langs Hulst in oostelijke richting het landschap binnendringt tussen Kieldrecht en Verrebroek ⁽³⁾, en een tweede die uitmondt in de Schelde bij Kallo en als het ware de scheiding vormt tussen Zwijndrecht en Melsele. Ook in de polders ten noorden van de Belgisch-Nederlandse grens staat een kreek aangeduid, die langs Hulst afwaterde. We mogen aannemen dat deze kreken slechts de hoofdadere uitmaakten van het drainage-systeem in dit gebied.

Of We dit als het oudste beeld van het polderlandschap mogen beschouwen konden we niet achterhalen. Wel worden reeds in de 11^e en 12^e eeuw belangrijke overstromingen vermeld, zowel voor gans de kustvlakte door M. Waterschoot (1939) als voor de linkeroever door R. Van Gerven (1958-1966). Bekend zijn o.a. de St.-Julianavloed van 16 feb. 1164, de Allerheiligenvloed van 1170, de nog grotere rampvloed van 1175 die « naar algemeen wordt aangenomen, een ingrijpende verandering betekende voor het Land van Beveren » (Van Gerven, 1958, p. 106).

Derhalve blijft de vraag open, wanneer en door wie de eerste inpolderingen werden uitgevoerd. « Omtrent de oudste aanleg van dijken is ons uit schriftelijke bron niets bekend », schrijft M.K.E. Gottschalck (1955, p. 20) in haar historisch-geografische studie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen. « Slechts het voorkomen van toponiemen, samengesteld met -dijk, verraadt de aanwezigheid ervan ».

Voor de Antwerpse polders op de rechteroever meent Fl. Prims (1928, p. 72) dat « van wanneer de oudste polderdijken dagtekenen niet is uit te maken. Een groot getal bestaat reeds in het begin van de 12^e eeuw, wanneer we aan documenten komen. Ongetwijfeld is er in de 11^e eeuw zeer veel inpolderingsarbeid, en toen vooral door de Godfrieds, onze markgraven, geleverd geworden. Een onzer oudste dijken is de Eekersche weg, waarbij de polder van Merxem ontstaan is. Deze dijk vertrok van bij de Schelde, waar hij bij den zeedijk (Stenendijk) aansloot en voerde naar Ekeren toe. Iet wat jonger is

(3) Volgens de kaart van HOORENBAUT ten zuiden van Verrebroek.

de Schenkeldijk, die met de Eekersche weg Steenborgerweerd omsluit. Beide dijken zijn verdedigingswerken tegen de overstromingen die zich in de bocht van Autruweel zo dikwijls moeten voorgedaan hebben ». Dat praktisch gans de rechteroever in de 12^e eeuw was ingepolderd blijkt uit archiefstukken die in 1124 Lillo, Berendrecgt en Ortheren vermelden, in 1135 Santflit en in 1155 Wilmardunc (F. Prims, 1928, p. 75).

Voor de linkeroever zijn nog minder gedetailleerde gegevens voorhanden. R. Van Gerven, die zich met de poldergeschiedenis van dit voormalig Land van Beveren actief bezighoudt, durft zich dienaangaande niet uitspreken omdat «we tot het midden der 14^e eeuw enkel beschikken over fragmentarische gegevens, die aanleiding kunnen geven tot gans verschillende werkhypothesen» (1958, p. 11). Wel schrijft R. Havermans (1956, p. 133) dat de Borgerweertpolder in oorkonden van 1146 vermeld wordt. En, beweert M. Waterschoot (1939): « Uit een acte van 1260 blijkt dat de polders van Verrebroek, Kieldrecht, Kallo reeds bestaan. Het is in deze noordoosthoek van de Kustvlakte één aaneenschakeling van polders van Beveren over Kallo en Doel naar Kieldrecht. De Heerlijkheid van Saafingen met haar grote polder reikt tot aan de Honte » (p. 103). Merkwaardig is ook dat het « decreet om te dikenen dland van Kieldrecht ende Caloe en de datter toebehoort», daterend van 12-4-1353 (M.J. Wolters, 1869, II, nr. 4, p. 5), niet verduidelijkt of het hier een eerste bedijking of een herindijking betreft. Toch meent R. Van Gerven (1958, p. 40) dat we hier veeleer met een herindijking hebben te doen omdat het in te polderen gebied niet verder omschreven is.

N. Kummer (1844) meent wel voor de meeste polders een «geboortedatum» te kunnen opgeven. Voor volgende polders geeft hij als periode van de eerste inpoldering «vers 1100» op: Zandvliet, Berendrecht, Noordland, Lillo en Stabroek. De Polders van Ettenhove en Muisbroek, die aansluiten bij het Kempische landschap, zijn slechts na 1400 ingedijkt. Op de rechteroever blijken de inpolderingen een aanvang genomen te hebben in 1260. Dit jaartal wordt opgegeven voor de inpoldering van Doel, Kieldrecht, Kallo en Verrebroek. En ook hier weer zijn de polders die het verst van de Schelde verwijderd zijn en aansluiten bij het « hoogland » van Waas, veel later ingedijkt, nl. « peu avant 1377 ». Merken we hier evenwel bij op dat N. Kummer geen bronvermelding aangeeft.

b. *De landschapswijzigingen tijdens de 14^e en de 15^e eeuw.*

De belangrijkste overstromingen die tussen 1375/76 en de St.-Elisabethsvloed van 1404 het land teisterden hebben het aanschijn van deze polders sterk veranderd. De kaart van L. Van Thuynen vermeldt de parochiën die door de storm van 13 nov. 1377 verdronken, nl. De Piet, de stadt van Biervliet, Willemmeklooster, Bentlylle, Roeselare, IJsendijke, Hellemaere, Schoondijck, Gatternesse, St. Niclaes, St. Margriet, Oostmanskerke, St. Jan, St. Cathelijnehamer, Saukerke, Watervliet, Nievelle, Huyghevliet, Bouchayte, Wilmerbeecke ».

Als voornaamste oorzaak van deze overstromingen vermeldt A. Pauwels (1935, p. 17) «de vernauwing van de Honte of Westerschelde ten gevolge van de aanhoudende inpolderingen ». Ook het « ordeloos indijken en het gebrek aan vooruitzichten der eerste bedijkers, die onrijpe schorren in polders hebben herschapen » zou een belangrijke rol gespeeld hebben, alhoewel dit argument niet te verifiëren is. En volgens R. Blanchard (1906, p. 179) ligt de voornaamste oorzaak in de politieke twisten. Telkens als de inwoners zich te veel met politiek inlieten, verwaarloosden ze het onderhouden van de dijken, zodat ze geen weerstand meer konden bieden aan de aanrukkende golven. Ons inziens mag ook niet uit het oog worden verloren dat tijdens deze transgressiefase het waterpeil steeds meer een hoger niveau bereikte, zodat de oude dijken te laag waren en bij grote springvloeden overspoeld konden worden. En deze faktor zal wel een heel voorname rol gespeeld hebben.

De historische documenten zijn dan ook alle eensluidend om te verklaren dat in deze periode de Schelde terugnam wat de mens haar door inpoldering had ontnomen. « Met de vloedgolf van 1404 werd het dieptepunt bereikt in de landvernieling. Nooit meer heeft een natuurramp de landoppervlakte zo sterk gereduceerd » (M.K.E. Gottschalck, 1955, p. 208).

Deze overstromingsfase ging gepaard met de vorming van de Honte als zeearm. Een kaart uit de atlas « *Parergon sive veteris Geographicae Tabulae* » van Abraham Ortelius (M.P.M.)⁽⁴⁾ uitgegeven in 1624, nl. de kaart « *Belgii Veteris types A° 1594* » duidt

(4) A. ORTELIUS heeft zijn kaart, zoals hij zelf aangeeft, op historische geschreven bronnen gebaseerd. Het is juist deze werkwijze die door S.J. FOCKEMA ANDREAE en B. VAN 'T HOFF (1947, p. 29) in de werken van ORTELIUS wordt geprezen.

de « Fossa Ottonis » aan als een van W. naar O., stromende, vrij onbelangrijke zijarm van de Schelde. De Schelde zelf stond toen, in noordelijke richting én langs de latere Oosterschelde met de zee in verbinding. Dat deze toestand veel ouder is dan op deze kaart aangegeven is overduidelijk. Volgens J. Van Veen (1938) zou zelfs reeds in de Romeinse tijd een estuarium hebben bestaan op de plaats van de tegenwoordige Westerschelde en wel tegelijk met of zelfs vóór de opening in de Oosterschelde, die in de Romeinse tijd reeds bestond. A. Vlam (1943) stelt voorop dat de Honte reeds ten minste 2000 jaar oud moet zijn. Deze hypothesen worden tegengesproken door C. Edelman (1953) volgens wie de Honte enkel een geringe rol gespeeld heeft in de Vroeg-Middeleeuwse transgressiefasen en tot een zeearm is uitgegroeid in de Post-Karolingische periode. Ook G. Steur en I. Ovaa (1960) menen dat «uit de voorhanden zijnde gegevens moeilijk kan worden afgeleid dat een belangrijke zeearm, e.q. Scheldeloop, door de Honte heeft gelopen in de Pre-Romeinse en Romeinse tijd» (p. 672).

Deze gegevens leren ons niets over het uitzicht van de Honte als zeearm. De Dampierrekaart is dienaangaande niet heel duidelijk. Toch mogen we aannemen dat in de 13^e eeuw de Honte een estuarien uitzicht vertoonde want «te Ossenisse in 1183 en te Saaftingen in 1280 wordt de Honte al zee geheten » (M. Waterschoot, 1939, p. 46).

Cartografisch materiaal om de evolutie van deze Scheldearm vanaf de Middeleeuwen te volgen, ontbreekt voor een heel lange periode. Immers, de eerstvolgende kaart waarover we beschikken, dateert uit de tweede helft van de 15^e eeuw. Deze meer dan 5 m lange ms. kaart werd tijdens de maanden juli en augustus van het jaar 1468 opge maakt (M.K.E. Gottschalck & W.S. Unger, 1950, p. 147). Ze bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel onder K & P in hand. nr. 351. Een gelijkaardige kaart bevindt zich in het Stadsarchief te Antwerpen, onder nr. 64 Dl. M.K.E. Gottschalk & W.S. Unger (1950) konden aantonen dat beide kaarten even origineel zijn, met dien verstande evenwel dat de Brusselse kaart de oudste is (1468), terwijl een verloren gegane Middelburgs exemplaar in 1497 en de Antwerpse in 1504 of 1505 werden getekend. Voorzeker zal de Brusselse kaart als basisdocument gebruikt zijn voor het tekenen van de Antwerpse kaart. Toch waren beide kaarten niet tot hetzelfde doel bestemd. « Het verschil in opzet is dit, dat in 1468 een kaart werd gemaakt in verband met de regeling der grenzen tussen de drie

gewesten (Zeeland, Vlaanderen en Brabant) en bovendien vanwege de tolheffing op de Honte, terwijl de Antwerpse kaart hoogstwaarschijnlijk uitsluitend in verband met de tolkwestie gemaakt werd, waarbij de Scheldemond ook belangrijk was » (M.K.E. Gottschalck en W.S. Unger, 1950, p. 157).

Daar tijdens deze periode de cartografie nog geen wetenschappelijke grondslag had, hoeft het ons niet te verwonderen dat ze, wat de meetkundige juistheid betreft, weinig waarde bezit. De Schelde staat er in vogelvlucht opgetekend, vanaf Rupelmonde tot aan de zee, waarbij evenwel van de grote meanders niets te merken valt. Het aansluitend polderlandschap is enkel schematisch aangeduid. Enkel de voornaamste gebouwen staan opgetekend. « Een schilder, geen landmeter zal hier aan het werk geweest zijn » (S.J. Fockema Andreae en B. Van 't Hoff, 1947, p. 12).

De Honte staat er als een belangrijke zeearm getekend, die door de scheepvaart druk wordt gebruikt. Dit is ten andere niet alleen op de kaart zelf af te lezen, maar ook de opzet van de kaarten is in dit verband sprekend. En uit een 72 blz. tellend vonnis dat bij de Antwerpse kaart hoort, staat vermeld dat « onder Jacoba van Beieren, gravin van Holland en Zeeland (1400-1436), ten gevolge van geweldige overstromingen de Honte zo breed en diep werd dat vreemde schepen weldra deze weg verkozen boven dien van de eigenlijke Schelde, frauderende aldus de tol van Yrsikeroint ».

Over de uitbreiding van de overstromingen als gevolg van de verbreding van de Honte, bestaan ook geen cartografische gegevens. Toch weten we dat het Land van Saaftingen toen overstroomd is geweest. « Een oorkonde van 25 feb. 1405 vermeldt dat het Land van Saaftingen, hetwelk bij de vloed van 1377 reeds veel geleden had, ook in 1404 ten gevolge van een dijkbreuk in de Westpolder onder water liep » (M. Waterschoot, 1939, p. 106). De kaarten van de Scheldeloop tonen evenwel aan dat in 1468 dit gebied weer drooggelegd was.

Maar ook andere delen van het landschap moeten tijdens de 15^e eeuw waterschade hebben geleden. « Bij de eerste St.-Elisabethsvloed van 19 nov. 1404 liepen de polders van Kallo, Verrebroek, Kieldrecht, Beveren en Melsele weer onder » (Van Gerven, 1967, p. 16). En bij de zgn. « Slijccoop van Haendorp » verkocht Filips de Goede, Hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen, bij octrooi van 3 sept. 1431, « al de schorren liggende tussen Kieldrecht, Kallo en Verrebroek, zoals ze lagen en bestonden uit moeren, landerijen, weilanden, water-

lopen, woestinen, braakland, rietland, werplanden, kreken en slikken, met al het land en wat er kan groeien en tot wasdom komen en wat de vloed en het water van zee en Schelde er zouden kunnen aanspoelen » (M.J. Wolters, 1869). Op de linkeroever moeten de overstromingen dus wel heel belangrijk geweest zijn. Voor de rechteroever vermeldt N. Kummer (1844) ook overstromingen tijdens deze periode. In 1421 braken de dijken door in de polders van Oorderen en Wilmarsdonk. Vier jaar later werden de gaten evenwel reeds gedicht. De aangerichte schade moet hier dus wel heel beperkt geweest zijn. En daar de dijken in de overige polders blijkbaar stand hielden, mogen we wel besluiten dat tijdens deze periode het landschapsbeeld op de rechteroever geen noemenswaardige veranderingen heeft ondergaan.

De herindijking van het drijvend landschap op de linkeroever werd ingezet met de verkoop van de schorren voor Melsele, Zwijndrecht, Kallo, Beveren, Verrebroek en Vrasene op 1 oktober 1414 (R. Van Gerven, 1967, p. 15). Dit zuidelijk deel van het landschap, dat aansluit bij het hoger liggende Land van Waas, had blijkbaar minder geleden door de overstromingen. Met de reeds vermelde « slijccoop van Haendorp » in 1431 werd de drooglegging van gans de linkeroever gepland. Wanneer evenwel de verschillende polders werden ververst, is niet volledig duidelijk. Cartografisch materiaal ontbreekt geheel. En zelfs de geschreven bronnen leveren weinig accurate gegevens op. R. Van Gerven (1967, p. 23) meent volgende jaartallen te mogen vooropstellen: « in 1443 was reeds een deel bedijkt. Welk deel dit juist was, is niet duidelijk. In 1444 was St.-Antonius drooggelegd en waarschijnlijk ook Kieldrecht; en in 1448 Haendorp. De St.-Anna-polder zou pas in 1514-1516 zijn bedijkt ».

Op de kaarten van de Scheldeloop is van dit alles dan ook weinig op te merken. Enkele Ketenisse « dat al verdroncken landt is » was in 1468 van het polderlandschap gescheiden door « een cleyn waterken, daer die toerffscepene van Cazewele ende ter Vanten metten hoogen watere naer Antwerpen commen ». « De Doelen » staan op de Bruselse kaart als een eilandje aangeduid, langs het westen en het noorden omgeven door een tamelijk smalle Scheldearm. Op de Antwerpse kaart vinden we hier twee eilandjes.

c. *Het landschapsbeeld omstreeks het begin van de 16^e eeuw*

Omstreeks het midden van de 16^e eeuw werden een reeks kaarten

gepubliceerd, die de inzet kunnen genoemd worden van een roemrijke periode in de cartografie in onze gewesten,

— In 1538 werd de « Kaart van Vlaanderen » van Pieter Van der Beke, op schaal 1/205.000 gedrukt. Het enig gekende exemplaar berust in het Germanisches National Museum te Nurenberg ⁽⁵⁾. Deze kaart, « veelal de kostbaarste relikwie van onze nationale kaartenkunde genoemd » (J. Denuce, 1912, p. 59), vertoont als oudste kaart van het graafschap Vlaanderen natuurlijk veel leemten en vergissingen.

— De « Kaart van Vlaanderen » van Gerardus Mercator, op schaal circa 1/165.000, gepubliceerd in 1540, en waarvan het enig overgebleven exemplaar berust in het Plantijn Moretus Museum te Antwerpen ⁽⁶⁾ kende als eerste kaart een meetkundige grondslag.

— De « Zelandia »-kaart van Jacob Van Deventer, op schaal 1/178.000, uitgave A° 1560, vervaardigd in 1542 (J. Denuce, 1912, p. 59), bewaard in de Stadsbibliotheek te Brislain onder nr. Pb 68 ⁽⁷⁾, is de oudste kaart waarop het verloop van de Scheldemeanders vrij juist is aangeduid,

— De ms, kaarten « Ostium Schaldis fluvii », zonder schaal-aanduiding, en « Zelandia » op schaal circa 1/340.000, uit de atlas van Christiaan Sgrooten van 1573 ⁽⁸⁾, waarvan één van de twee unieke exemplaren berust in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, nr. Ms 21596, geven meer (gefantaseerde?) landschappelijke detailvormen. Voor het tekenen van de meest gedetailleerde van beide kaarten, nl. « Ostium Schaldis fluvii », moet Sgrooten wel inzage gehad hebben van de Van Deventer-kaart van Zeeland.

— De kaart « Flandria Comit » van G. Mercator, op schaal circa 1/437.000, uit zijn « Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura » van 1585 (M.P.M. ⁽⁹⁾), uitgave A° 1613

(5) F. VAN ORTROY gaf ze, gecommentarieerd, in herdruk uit in 1897.

(6) Op deze kaart ontbreekt een deel van het landschap. J. VAN RAEMDONCK (1881) kon aan de hand van een latere uitgave — in 1559 — het ontbrekende deel aanvullen.

(7) Door B. VAN 'T HOFF (1941) in reproductie uitgegeven.

(8) S.J. FOCKEMA ANDREAE en B. VAN 'T HOFF (1961) gaven « C. SGROOTENS kaarten van de Nederlanden » uit deze atlas eveneens in reproductie uit.

(9) Voor de betekenis van de afkortingen, zie p. 121.

door J. Hondius), vertoont ook meer detailtekeningen in het landschap dan zijn kaart van 1540 ⁽¹⁰⁾.

Het landschapsbeeld dat op elk van deze kaarten, een opvallende gelijkenis vertoont, moet wel ouder zijn dan bovenvermelde kaartdata laten vermoeden. Dit kan worden afgeleid uit de detailgegevens waarover we beschikken voor de periode rond 1570 en die verder worden besproken. Ook J. Westenberg (1961, p. 49) kwam, bij zijn historisch-geografische studie van de kop van Noord-Holland, tot de conclusie dat het kaartbeeld van C. Sgrooten, « op zijn laatst afkomstig moet zijn uit het midden van de 16^e eeuw ».

Daar we tevens ook mogen aannemen dat deze kaarten werden getekend zonder uitgebreid terreinonderzoek, dienen we hier geen gedetailleerde gegevens te verwachten. Toch moeten wel enkele belangrijke elementen, die op deze kaarten af te lezen zijn, hier naar voor gebracht worden.

1. Het is opvallend dat het krekensstelsel op deze kaarten gelijkenis vertoont met dat op de Dampierrekaart. Hierbij dient evenwel opgemerkt dat de kreek die op de Dampierrekaart ten zuiden van Kieldrecht gesitueerd is en naar Hulst afwaterde, op deze kaarten meer noordelijk is aangeduid, zodat ze niet meer vereenzelvigd kan worden met de latere Geul van Kieldrecht.

2. De invloed van de 14^e eeuwse transgressiefase is in de polders slechts merkbaar aan de aanwezigheid van « moeren », die op de kaarten van Sgrooten en Mercator (1585) staan aangeduid ten noorden en ten westen van Kieldrecht en verder westwaarts in de omgeving van Stekene. Misschien heeft de stijging van het niveau van het getijdewater de ontwatering van de streek bemoeilijkt, waardoor vooral in de bovenloop van deze ontwateringswegen moerassige gebieden werden gevormd. Ofwel zijn deze moeren relictten van vroeger overstromingen.

3. De Honte staat op deze kaarten nog breder getekend dan op de kaart van de Scheldeloop van 1468. Zo kunnen we vaststellen dat in Zeeuws-Vlaanderen het dorpje Aendijck, dat, volgens de kaart van de Scheldeloop (A.R.B., nr. 351), in 1468 nog tamelijk ver van de

(10) In verschillende atlassen uit deze en latere jaren vinden we deze kaarten min of meer nauwkeurig nagetekend terug. De oorspronkelijke auteur wordt hierbij niet altijd vermeld.

oever van de Honte verwijderd lag, op de kaarten van Mercator en Sgrooten vlak bij de Honte staat aangeduid. Hierbij dient nog opgemerkt dat zowel Van Der Beke als Sgrooten de Oosterschelde nog als « Schelde » of « Schaldis » aanduiden. Deze naam vinden we op deze kaarten ook terug in de omgeving van Antwerpen.

4. Terwijl bij Mercator enkel Den Doel nog als een eilandje is aangeduid, tekenden Sgrooten en Van Deventer ten noorden van Doel nog meerdere kleine eilandjes tot aan de bocht van Bath. De Schelde-arm omheen Doel heeft op deze kaarten veeleer het uitzicht van een kreek.

5. Als laatste, evenwel niet onbelangrijke gegevens kunnen we hierbij nog aanstippen dat op een van de kaarten van Sgrooten, nl. de « Schaldis »-kaart, en minder duidelijk op de kaart van Van Deventer de Scheldedijk aangeduid is langs beide oevers. In hoeverre deze dijken samenvielen met de dijken aangeduid op onze kaart I is uit deze kaarten niet op te maken. Vermoedelijk werden er vóór 1570 nog wijzigingen aangebracht. Hierop wijst deze zin in de « Cronycke » van F.J. De Castro (1885-86, p. 164): « Op den selven tijdt (1561) werd gedyckt Casuwele in de Heynpolder ⁽¹¹⁾ met Terventen in de prochie van Kieldrecht ». Binnendijken zijn omzeggens niet aangeduid. Enkel Sgrooten tekende op zijn « Schaldis »-kaart de westelijke dijk van de polder van Borgerweert – de zgn. Suikerdijk – en het korte dijkstuk tussen Hoog-Kallo en de Scheldedijk. Doel lag toen blijkbaar buitendijks. Toch moet het reeds in 1468 in cultuur zijn genomen, vermits op de kaart van de Scheldeloop hier enkel gebouwen staan getekend. In 1567 ⁽¹²⁾ werd het dan bij de Wase polders aangesloten door het bouwen van een nieuwe zeedijk, de zgn. Vlaamse Dijk.

Alhoewel we, aan de hand van deze kaarten, reeds een overzicht verkregen van dit landschap tijdens de eerste helft van de 16^e eeuw, – en deze datering vraagt zeker nog de nodige reserve – ontbreken nog heel veel en belangrijke landschapselementen in de polders op deze kaarten. Het was ons dan ook niet mogelijk een landschapsbeeld uit deze periode op een gedetailleerde en voldoende verantwoorde wijze voor te stellen.

(11) Is dit de Seys-polder op de kaart van HOORENBAUT (K.B.B., XIV Holl., III 6811) ?

(12) Volgens de tekst op de ms. kaart door B. SPEELMAN *van* 1689 (S.B.BN.).

Hoofdstuk II

DE EVOLUTIE VAN HET LANDSCHAPSBEELD SINDS DE TWEEDE HELFT VAN DE 16^e EEUW

In tegenstelling met hoofdstuk I, waarin we de evolutieschets van de Scheldestreek ten noorden van Antwerpen voor de periode vóór 1550 in grote mate dienden te beperken tot de evolutie van de rivier zelf en een aanduiding van de gebieden die werden ingepolderd, kunnen we nu de wijzigingen in het landschapsbeeld sinds de tweede helft van de 16^e eeuw meer in detail volgen. De veranderingen in de loop van de Schelde laten we hierbij buiten beschouwing, omdat deze, op Belgisch grondgebied althans, beperkt bleven tot het indijken van enkele buitenschorren. In Zeeuws-Vlaanderen echter heeft o.a. de kunstmatige afsluiting van de verbinding tussen de Ooster- en Westerschelde in 1866 wel in belangrijke mate zijn invloed laten gelden.

De acht synthesekaarten die we hebben getekend aan de hand van archiefkaarten trachten een zo gedetailleerd mogelijk beeld te geven van de Scheldepolders voor de belangrijkste fasen uit de opbouw van dit landschap. Door middel van inzetkaartjes hebben we op deze synthesekaarten aangegeven welke de voornaamste detailkaarten zijn die we bij het opmaken van deze kaarten hebben gebruikt en welk onderdeel van het landschap ze voorstellen. Eenvoudigheidshalve zijn deze archiefkaarten enkel aangeduid door de vermelding van het archief en het katalogusnummer. Kaarten in privé-bezit zijn aangeduid door de naam van de auteur. De kaarten die het ganse gebied enkel schematisch weergeven, hebben we niet aangeduid. Een meer gedetailleerde lijst van de geraadpleegde kaarten geven we telkens na de bespreking van elke van onze polderkaarten.

Deze synthesekaarten spreken uiteraard voor zichzelf en vormen dan ook de basiselementen van deze studie. De tekst tracht de evolutie die uit de kaarten af te lezen is, te verwoorden. Toch willen we hier benadrukken dat een dergelijke beschrijving niet alle details kan vermelden, zodat enkel het onderling vergelijken van deze kaarten een nauwkeurig inzicht geeft in de evolutie van het landschapsbeeld ⁽¹³⁾.

(13) Daar de schrijfwijze van de namen van polders, kreken, dijken, enz., in de

KAART I: DE TOESTAND KORT VOOR 1570

De oudste toestand die we in detail hebben kunnen reconstrueren vanuit kaartdocumenten, dateert van kort vóór 1570, Heel merkwaardig is wel dat in die tijd het ingedijkte gebied een grotere uitgestrektheid innam dan tegenwoordig, In Zeeuws-Vlaanderen beperkte het schorrelandschap zich tot een eerder klein gebied bij Hontenisse, terwijl evenwel de kreek, die de stad Hulst met de Westerschelde in verbinding stelde nog relatief belangrijke schorren bezat.

Op Belgisch grondgebied is deze 16^e eeuwse toestand te vergelijken met de huidige. Enkel buitendijks waren de uiterwaarden toen nog wel belangrijker. Vooral de schorre van Ketenisse nam nog een belangrijk oppervlak in.

Op de linkeroever was het grondgebied onderverdeeld in verschillende polders, waarvan de omschrijving weinig of geen overeenkomst vertoonde met de huidige polders. Alleen de Doelpolder omvatte een gebied dat nog grotendeels overeenkomt met de bestaande Grote en Kleine Doelpolder. Van de Polder van Aendorp werd bij de 17^e eeuwse herindijking zelfs de naam niet meer hernomen. De oude Kieldregtpolder, tussen de Meulendyck, de Swarten Dyck en de Gaetschen Dyck, omvatte een gebied dat nu grotendeels samenvalt met de Nieuw Arenbergpolder en een deel van de Konings Kliedrecht- of Vredepolder, Aan de St,-Anthonis-Noord- en St,-Anthonis-Zuydpolders herinnert nu nog enkel het gehucht St,-Antonius-Hoek te Doel. De huidige St.-Niklaaspolder omvat niet alleen de oude St.-Niklaaspolder maar ook het grootste deel van de Polder van Aendorp. In het zuidelijk gedeelte, aansluitend bij het Waasland, is het oude polderlandschap ook moeilijk met het huidige te vergelijken. Het tracé van de oude Schoordyck valt wel samen met dat van de noordelijke dijk van de huidige Vracenepolder en ook de oostelijke dijk van Beveren Broeck is in zijn geheel blijven bestaan. Maar, alhoewel de Meerlaenschen Dyck, als benaming althans, op de 17e en 18e eeuwse kaarten terug te vinden is, betreft het hier toch twee dijken met een geheel ver-

verschillende perioden sterk kan variëren, hebben we, in onze tekst, eenvoudigheidshalve steeds de huidige schrijfwijze gebruikt. Sterk afwijkende benamingen tijdens een bepaalde periode worden zo nodig tussen haakjes na de huidige benaming vermeld. Uitzondering dient hierbij evenwel gemaakt voor de namen van die landschapselementen, die nu volledig uit het landschapsbeeld verdwenen zijn. Hier waren we genoodzaakt de oude schrijfwijze te gebruiken.

schillend tracé. Van de 16e eeuwse dijk tussen de Schoore van Verrebroeck en Vrasen en Beverenbroeck is in het huidige landschap slechts een afgegraven perceelstrook terug te vinden. Enkel in het zuidoostelijk deel van dit Wase polderlandschap beschrijven de dijken nu nog hetzelfde tracé als in de 16e eeuw. Het zijn dan ook enkel Melsenbroeck en Borgerweertpolder die we als dusdanig nog terugvinden.

Al deze polders werden ontwaterd langs verschillende krekensystemen die hoofdzakelijk in west-oostelijke richting stroomden. Bij de zijarmen van deze hoofdadars domineerde evenwel meestal de zuid-noordrichting. In de Polder van Doel herkennen we in de 16e eeuwse krekens de Scheldearmen die de 15e eeuwse eilandjes «De Doelen», zoals ze gekarteerd staan op de Scheldekaart van 1468 (A.R.B., nr. 351) omsloten.

Het tracé van de krekens in de oude Schoore van Verrebroeck en Vrasen wijst, ons inziens, op een progressieve indijking van dit gebied. Immers, het openzwaaien van een kreek in verschillende armen, om door de dijk heen in de Schelde uit te monden — zoals we kunnen opmerken bij de Deurganck en de Adere van Calloo — deed zich ook voor wanneer deze Adere van Calloo onder de Callooschen Dyck doorliep. Hieruit menen we tot een indijking in oostelijke richting te mogen besluiten.

Van al deze krekens vinden we in het huidige landschap nog weinig terug. Enkel de Deurganck en het westelijk deel van het Cleyn Kerkgat hebben in de huidige Doelpolder nog littekens nagelaten. Dit hangt uiteraard samen met het feit dat, zoals verder wordt aangetoond, de Doelpolder tijdens de Farnèse-overstroming, relatief weinig schade heeft geleden. De Adere van Calloo moet wel een belangrijke rol gespeeld hebben bij de vorming van het huidige Meikader. Van het weel de Knob ⁽¹⁴⁾ blijft in het huidige landschap zelfs geen enkel litteken meer over.

De betekenis die dient gehecht aan de kreek die op onze kaart in stippellijn is aangeduid in de St.-Annapolder, is ons niet volledig duidelijk. We vinden ze enkel terug als volledig opgevulde kreek, op twee kaarten van na deze periode; nl. de ms. kaart van 1653 door J. Bale (R.A.G., nr. 440) en de ms. kaart van 1672 door P. Rijckewaert (A.R.B., K & P in hand. nr. 2650) — twee kaarten die naast de 17^e eeuwse toestand ook aanduidingen geven van een vroegere

(14) Vermoedelijk is dit het Gaetschen Weel op de an. ms. kaart (R.A.G., nr. 442).

periode —. We vermoeden dat dit een heel oude kreek is, die rond 1570 reeds volledig moet verland geweest zijn. Waarschijnlijk stroomde ze verder door in noordelijke richting.

In de Polder van Doel hebben we ook enkele krekken in stippellijn aangeduid. Op de ms. kaart door C.J. Symoens, een heel degelijke percelenkaart van 1570 (A.R.B., K & P in hand., nr. 2641) vonden we ze niet terug. De an. en ongedateerde ms. kaart (R.A.G., nr. 451), die veel schematischer maar voorzeker ook veel ouder is, duidt ze wel aan. Hieruit menen we te mogen besluiten dat deze krekken wel bestonden bij de indijking, maar in 1570 reeds zo ver waren verland, dat ze uit het landschapsbeeld waren verdwenen. Bij het onderverdelen in percelen konden ze immers reeds over het hoofd gezien worden ⁽¹⁵⁾.

Het eigenlijke polderlandschap moet zich westwaarts beperkt hebben tot aan de Swarte Dyck van de Kieldrecht-polder. Het gebied ten W. van de Kieldrecht en Verrebroek was toen vermoedelijk nog niet overstroomd geweest en derhalve ook niet door inpoldering op het Schelde-estuarium gewonnen. Deze hypothese steunen we vooreerst op het feit dat, volgens de bodemkaart, het alluviale sedimentenpakket hier heel dun is. En de grote « Neederingsen en leegtens bestaan met verschen water », die volgens de kaart van Groot Merlemont (K.B.B., XIV Holl., nr. III 6811) als een brede V-vormige band door het landschap liep, mag voorzeker niet als een echte kreek geïnterpreteerd worden. In deze natuurlijke depressie, die in de huidige topografie nog te herkennen is, moet, tijdens deze transgressiefase, het grondwaterpeil dan ook gestegen zijn, waardoor deze depressie permanent onder water kwam te staan. Ook het site van de hoeve « Hof ten Hee » staft deze hypothese.

De toestand in de Polder van Borgerweert blijft vrij duister. De « Schaldiskaart » van C. Sgrooten laat vermoeden dat hij volledig omsloten was door dijken. Hieruit kan afgeleid worden dat toen de Blokkersdijk verder zuidwaarts doorliep aan de grens van het Zwijndrechts hoogland. Derhalve zou toen de zgn. Suykerdyck reeds bestaan hebben. De kaarten die de toestand van rond 1580 weergeven, duiden deze dijk evenwel niet aan. En ook over het bestaan van krekken in deze polder beschikken we over geen nauwkeurige gegevens. Volgens de kaart van M.F. Van Langeren zouden toen wel een tweetal

(15) Op de 17^e- en 18^e-eeuwse kaarten vinden we een kreek die wel zou kunnen overeenstemmen met de Vogelaerskille.

west-oost stromende wateraders hebben bestaan waarin o.a. de latere Koebeek te herkennen is. Ook de Grote en de Kleine Watergang bestonden toen reeds als drainagegrachten. Aansluitend bij de noordelijke dijk tekent hij twee welen, vermoedelijk gevormd tijdens de doorbraak in 1551.

Op de rechteroever zijn de gegevens niet alleen veel beperkter maar ook minder gedetailleerd. Toch volstaan ze om ons een beeld te vormen van deze 16^e-eeuwse toestand. Opvallend is wel het grote verschil in structuur van dit polderlandschap met dat op de linker-oever. Van een progressieve indijking is hier weinig te merken. Opvallend duidelijk is wel dat de dijken hier kunnen onderverdeeld worden in drie groepen, nl,

1. Dijken die een eerder preventieve rol hebben gespeeld, m.a.w. de dijken die werden aangelegd om het aansluitend Kempisch landschap te beschermen tegen het stijgende Scheldewater. De Gemeentedijk of Zoutedijk van Zandvliet, doorlopend in de dijk van Berendrecht, is hiervan wel het duidelijkste voorbeeld. Dezelfde functie had ook de Goordijck, die de gemeenten Stabroek en Ekeren tegen overstromingsgevaar beschermde. De Schenkeldijck, die volgens F. Prims (1951, p. 38) «heel en al gebouwd is voor de vrijwaring van de « boezem » of laagte van Oosterweel tegen de binnen- of heidewaters » dienen we dus ook tot deze groep te rekenen, alhoewel hier het gevaar wel uit de andere richting blijkt te komen.

2. De tweede groep omvat dijken waardoor nieuw land werd gewonnen. Door dergelijke dijken werd het Oud Noortlandt, de Polder van Zandvliet en de Polder van Berendrecht, de Polder van Oorderen en Ordam ⁽¹⁶⁾, 't Landt van Lilloo, Steenborgerweertpolder en de Houwer ingedijkt. In hoeverre de Ekerse Weg of Vosdijck als een echte dijk mag beschouwd worden, is ons niet duidelijk. Op de oude kaarten is hij moeilijk als dusdanig te herkennen. Toch vermeldt F. Prims hem als « een onzer oudste dijken, waarbij de Polder van Merxem ontstaan is » (1928, p. 72).

3. De transversaaldijken vormen een bijna rechtlijnige verbinding tussen de Scheldedijk en de Kempen. Ze waren in hoofdzaak bedoeld om bij eventuele dijkbreuken de overstroming binnen min of meer

(16) Deze poldernamen vonden we op geen enkele oude kaart terug. Daar deze 16^e-eeuwse polders nagenoeg hetzelfde gebied omschreven als de huidige hebben we hier de tegenwoordige benaming gebruikt.

bepaalde grenzen te houden. De localisatie van deze dijken werd mede bepaald door het afwateringsstelsel. Ze werden gebouwd op de waterscheidingslijn tussen twee afwateringsbekken. De enige dergelijke dijk die we rond 1570 op de rechteroever aantreffen is de Kauwensteinse- of s' Hertogendijk.

Aan dit functioneel onderscheid is natuurlijk ook een verschillende ouderdom van de dijken verbonden. De oudste zijn uiteraard de beschermingsdijken, vermits ze kunnen gebouwd zijn vooraleer er polders drooggelegd waren. Door de latere inpolderingen kunnen deze dijken hun functie als waterkering verliezen.

De inpolderingsdijken zijn recenter. Maar hierbij dient dan opgemerkt dat deze dijken wel uit sterk verschillende tijdvakken kunnen dateren. Zo zou volgens R. Havermans (1956, p. 8) de dijk tussen Lillo, Blauwgaren en de Berendrechtse dijk dateren uit de 11^e-12^e eeuw, terwijl de dijk omheen de Polder van Zandvliet en Berendrecht eerst in 1416 zou gebouwd zijn (17).

De transversaaldijken kunnen gelijktijdig met, ofwel na de inpolderingsdijken aangelegd zijn. Voor wat de Kauwensteinse Dijk betreft beschikken we dienaangaande over geen precieze gegevens. Verder zullen we konstateren dat in 1649 de Wilmarsdonkse dijk als dergelijke transversaaldijk is gebouwd.

In hoeverre het tracé van al deze dijken op onze kaart juist is weergegeven, is moeilijk te bepalen. Zo kunnen we de S-vormige ombuiging van Kauwensteinse Dijk (18) slechts aflezen uit de anonieme en ongedateerde ms. kaart, (S. A. A., nr. 31/2) die wel de percelering aanduidt in het centrale deel van de Polder van Oorderen en Ordam, maar in de omgeving van deze dijk veel minder gedetailleerd is. Toch vermoedt ook R. Havermans (1956, p. 76) dat deze dijk «een trapeziumvormige (?) ombuiging zou vertoond hebben vóór de gevechten van 1585 ».

Ook de toestand ten noorden van Zandvliet is verre van duidelijk. De Oud Noortlandtpolder zou volgens N. Kummer (1844) ingedijkt zijn rond 1100, volgens R. Havermans (1956, p. 8) in 1245. P.

(17) Volgens N. KUMMER (1844) evenwel zouden beide dijken nagenoeg even oud zijn.

(18) Hierbij dient opgemerkt dat deze S-vormige ombuiging niet mag vereenzelvigd worden met de latere S-vormige ombuiging die we in deze dijk terugvinden na 1650 (kaart V).

Verbiest (K.B.B., XIII B Spec. Anv. env., nr. IV 5935) duidt hier een schorrelandschap aan, versneden door verschillende kreen. M.F. Van Langeren tekent op zijn kaart « Description de Santvliet, la rivière Schelde et Pais de Hulst » (privé verzameling) deze polder evenwel kleiner dan de huidige Noordlandpolder. Het juiste tracé van de Scheldedijk omheen deze polder kan uit Van Langerens kaart moeilijk afgeleid worden.

In de omgeving van de latere Wijtvlietpolder waren er toen waarschijnlijk twee kleine buitendijkse schorren ingepolderd, waarvan de juiste vorm moeilijk nauwkeurig te bepalen is. Deze polders vinden we evenwel enkel terug op de reeds vermelde kaarten van P. Verbiest en M.F. Van Langeren die evenwel de toestand weergeven tijdens de overstroming rond 1580. Daar op deze kaarten eveneens de forten staan aangeduid die bij het beleg rond Antwerpen werden gebouwd, is het ook mogelijk dat deze schorren zouden ingedijkt zijn ter gelegenheid van het bouwen van fort St.-Filip. In dat geval zouden deze polders niet bestaan hebben vóór 1570. Toch hebben we gemeend ze op onze kaarten te mogen aanduiden.

Uit het feit dat sommige dijkstukken op onze kaart, moeilijk juist te lokaliseren waren, blijkt dat ook hier weer een deel van deze dijken in het huidige landschap niet meer voorkomen. Toch is het wel merkwaardig dat dit op de rechteroever veel minder het geval is dan op de linkeroever. Van de beschermingsdijken blijft nog enkel de Zoutedijk over. De overige werden volledig afgegraven toen ze hun functie als waterkering verloren hadden. De inpolderingsdijken die in het huidige landschap ongeveer dezelfde polders omschrijven, vallen toch niet volledig samen met de oude dijken. De dijk van de Polder van Austruweel maakt hierop wel een uitzondering. Toch dient hierbij nog opgemerkt dat het tracé van de oude dijken in de huidige percelering vaak nog te herkennen is.

Enkel ten zuiden van de Kauwensteinse Dijk konden we het kreenstelsel reconstrueren. Zoals kan geconstateerd worden op de anonieme en ongedateerde ms. kaart (S.A.A., nr. 31/2), werden de Polders van Ordam en Oorderen ontwaterd langs twee afzonderlijke kreen-systemen, nl. een in het noordelijk deel van deze polder, en een tweede in de omgeving van de huidige Grote Geul. Beide kreen waren toen volledig verland en hadden veeleer het uitzicht van echte drainagegrachten, met verschillende rechtlijnige stukken als rationele aanpassing aan de percelering. Aansluitend bij de Kauwensteinse Dijk staat,

zonder verdere detaillering, een tamelijk groot gebied als « het Moer van Oorder » aangeduid.

Voor het gebied ten noorden van de Kauwensteinse Dijk beschikken we dus niet over cartografisch materiaal. Wel mogen we aannemen dat de Zuidhavenloop (De Haven van Santvliet) toen reeds bestond. Zandvliet had ook vóór de tweede helft van de 16e eeuw een « haven ». Het juiste tracé van deze kreek kunnen we niet uit oude kaarten aflezen. Het moet voorzeker grotendeels samenvallen met het verloop van de Haven van Santvliet.

Ook toen reeds wezen een paar welen op dijkdoorbraken. Het Gaetsche Weel of de Knob vinden we op verschillende kaarten aangeduid. Op de eerder beperkte cartografische gegevens over de rechteroever staat evenwel geen enkel weel getekend. Wel schrijft F. Prims (1928, p. 75) dat in archiefstukken uit het begin van de XIIIe eeuw reeds het Groot Berendrechtweel « in gurgite de Berendrecht » is vermeld, evenals het Everlingswele of Everinghweel. Laatst vermeld weel is volgens F. Prims, evenwel niet te situeren. En ook het Berendrechtweel hebben we op onze kaart I niet getekend, omdat we dit weel op geen enkele kaart uit die periode aangeduid vonden, waardoor een juiste lokalisering onmogelijk was.

Het landschapsbeeld dat deze kaart ons biedt, heeft tijdens de 16^e eeuw voorzeker een bewogen geschiedenis gekend. Immers, terwijl de tweede helft van de 15^e eeuw veeleer gekenmerkt is door eerder onbelangrijke overstromingen, brak de natuur tijdens de 16^e eeuw weer in alle hevigheid los. « Op 14 december 1511 isser soo groot tempeest van windt uyt den noort-westen opgestaen, ende het vloeyde soo hooge dat de vier Ambachten overvloeyden tot onder Gendt » (De Castro, 1885-1886, p. 112). Op 8 februari 1526 veroorzaakte het noodweer overstromingen tot diep in het Land van Beveren (M. Waterschoot, 1939, p. 113). Op 5 nov. 1530 was de schade nog groter met dijkdoorbraken bij Saaftingen, waarlangs het water doordrong tot aan de Kouter van Kieldrecht (M. Waterschoot, 1939, p. 113) ⁽¹⁹⁾ en in Casuwele en Terventen en met overstromingen tot in de Polders van Meerdonk en Saligem (De Castro, 1885-1886, p. 125). Twee jaar later was de natuur weer losgebroken en vielen talrijke dijkgeden (F. Prims,

(19) Volgens G. HASSE (1931, p. 211) verdronk het Land van Saaftingen in 1532 (p. 211). Hierbij dient evenwel opgemerkt dat dit gebied sindsdien niet is blijven drijven tot op onze dagen.

1938, p. 108). «In 1551 liepen de Polders van Kallo en Doel onder water. Het noodweer van 16 januari veroorzaakte een doorbraak van de Scheldedijk, die langs de noordzijde de polder van Borgerweert beschut. De vloed stortte zich met geweld door de bres en vormde in de polder het meer Grote Weel, op een lengte van ongeveer 170m en een diepte van ongeveer 25 m » (M. Waterschoot, 1939, p. 113). En op Allerheiligendag 1570 stonden weer polders blank. Maar alhoewel deze stormvloed veel schade aanrichtte in Nederland, waar hij o.a. de geleidelijke ondergang van Saaftingen inluidde (J. Van Den Broeck, 1971, p. 9), was de schade in de Belgische Scheldepolders eerder gering (P. Guns, 1972, p. 11).

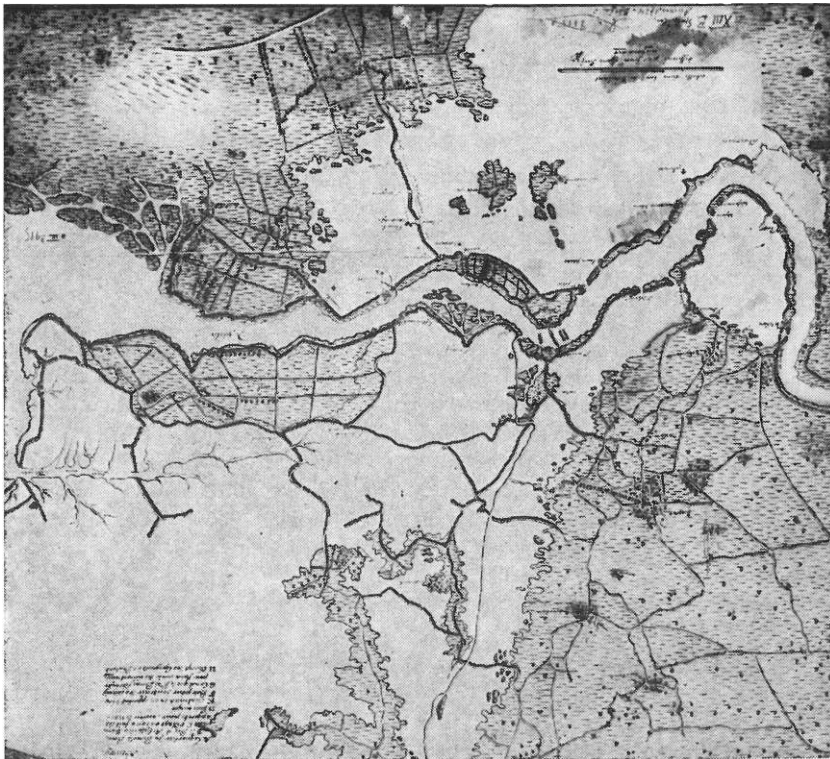
De polderbesturen konden telkens weer de schade herstellen. In januari 1531 begon men aan het herindijken van de polders die in november van het vorige jaar waren overstromd. In 1561 werden Casuwele en Terventen weer drooggelegd (De Castro, 1885-1886, p. 125, 164).

En toch vonden we van het landschapsbeeld op kaart I aangeduid, op onze volgende kaarten weinig terug. Immers, de Tachtigjarige Oorlog, die in 1568 aanving, heeft niet alleen het weerstandsvermogen van de bewoners volledig ondermijnd, maar vooral strategische overstromingen met zich meegebracht. « De reeks strategische dijkdoorstekingen begon in 1576 met de Polder van Borgerweert; deze polder werd het jaar nadien opnieuw ingedijkt toen de Spanjaarden Antwerpen tijdelijk verlieten. Doch in 1583 werd de stad door Farnèse belegerd en werden de dijken zowel op de linker als op de rechteroever doorgestoken » (F. Snacken, 1964, p. 12). F. Prims (1952, p. 37-84) geeft in zijn bijdrage « Geschiedenis van het Waterland en van de Wilmardonkse dijk » hierover verschillende gedetailleerde gegevens. En een verslag van de militaire activiteiten die zich, in verband met het beleg van Antwerpen (1584-85) hebben voorgedaan, vinden we bij J. Leper (1957, p. 156 e.v.). Zo blijkt dat « in 1582 de Oosterweelse dijk op drie plaatsen is doorgestoken, bij het maken van drie coupures of gaten, te weten het Spaanse Gat, het Boerinnegat en het Boeregat... Het breedste gat van deze drie was dit van het Boeregat. Dit gat was in 1585, 80 roeden wijd » (F. Prims, 1951, p. 47) ⁽²⁰⁾. « Op 24 okt. 1583 deed Farnèse de

(20) Mogelijke krekens die bij deze gaten aansloten hebben we nergens teruggevonden. Wel wist R. HAVERMANS door middel van boringen een « vermoedelijke inbraakgeul », aansluitend bij het Boeregat, te situeren.

sluizen openen en in de polders van Borgerweert en Melsele werden de Kloppersdijk ⁽²¹⁾ en Kallodijk doorgestoken » (J. Leper, 1957, p. 156). «Op 8 juli 1584 had de stad de ommelanden van Lillo geïnnundeerd, terwijl ook de sluizen van het Boerenschor, Oosterweel, Steenborgerweert werden opengezet» (J. Leper, p. 159) ». «Op 8 en 9 juli 1584 werkten 60 manschappen onder Cornelis Baccard om de Schenkeldijck en andere door te graven». (F. Prims, 1952, p. 42).

Fig. 2. « *Obsessio Antverpiae* »,
door P. Verbiest, A° 1585,
volgens een anonieme kopie, A° 1724.
(K.B.B., XIII B Spec. Anvers, nr. III 2995).
Copyright van de Koninklijke Bibliotheek.

(21) Is hier de Blokkersdijk bedoeld? Nergens vonden we de naam Kloppersdijk terug.

« De Hollandse vloot stak de dijken rond Kieldrecht en Saaftingen door, terwijl de Antwerpenaren nog drie bressen sloegen in de dijk van de Wilmarsdonkpolder » (J. Leper, p. 159). Toen ten slotte in 1585 ook de Doelpolder werd overstroomd, stond praktisch gans het gebied onder water. Enkel de natuurlijke verhevenheden, zoals Oorderen, Wilmarsdonk en Oud Lillo staken als eilandjes boven het waterland uit. De kaart van P. Verbiest van 1585 (K.B.B., nr. IV 5935, fig. 2) geeft hiervan een overzichtelijk beeld.

Op de rechteroever werd evenwel vlug weer aan het herindijkingswerk begonnen. Het Boerinnegat werd in 1585 gedempt (F. Prims, 1951, p. 49) en «einde februari 1587 ordonneerde de regering de gaten te herstellen in de Scheldedijk vanaf Steenborgerweerd tot aan de Filipsschans en het Melkhuis daar ten noorden, evenals de Kauwensteinse Dijk»⁽²²⁾ (p. 44). Hierdoor kwamen de polders ten zuiden van de Kauwensteinse Dijk in 1591 (P. Guns, 1972, p. 47) weer droog te liggen. De overige polders bleven echter vele jaren drijvend. Een nieuw stelsel van kreken had zich gevormd, dat zich op de linkeroever vooral vanuit Saaftingen ontwikkelde. Hoe uit deze toestand een nieuwe reeks polders zal groeien, zullen we kunnen aflezen uit de volgende kaarten.

Voornaamste geraadpleegde kaarten:

- « Caerte ende Descriptie Figuratief van de Zeedycken van Groot Merlemont... » van 8 jan. 1574, door P. DE BUCK, D. HENDRICKX, J. SIMONSE, F. HAVERBAULT, gekopieerd respectievelijk door H. PIERSENS en B. ROTTIERS (K.B.B., XIV Holl. nr. III 6811) en door GHELDOLF (R.A.G., nr. 717).
- «Caerte figuratieve van de Polder van Kieldrecht, Aendorp, St. Anthonius Noord ende St. Anthonius Zuyd... » van 16 jan. 1574 door P. DE BUCK, D. HENDRICKX, J. SIMONSE, F. HAVERBAULT, in kopie door P.C. COPPENS in 1785 en door J. COPPENS in 1820 (Gemeentehuis Kieldrecht).
- De ms. kaart van 1570 door C.J. SYMOENS (A.R.B., K & P in hand. nr. 2641).
- De ms. kaart van 1585 door P. VERBIEST (K.B.B., Anvers Env. XIII B Spec. nr. IV 5935).
- «De Leone Belgico » van 1585 door M. AISINGER (S.B.A., nr. K. 7339).

(22) Bij deze herstellingswerken moet de Kauwensteinse Dijk grotendeels vernieuwd zijn, vermits op de ms. kaart S.A.A., nr. 31/2^d een strook grond, zuidwaarts aansluitend bij de huidige dijk, als « den grond vanden ouwen dijck » staat aangeduid.

- « Descriptio de Santvliet, de la Rivière Schelde et Pais de Hulst » van M.F. VAN LANGEREN (privé-bezit).
- De kaart van A. DE VINALMONT, ten dele gekopieerd door B. SPEELMAN in 1689 en in 1703 (R.A.G., nr. 450 en nr. 726); en door C. BENTHUYNS in 1779 (A.R.B., K & P in hand. nr. 2651).
- De an. en onged. ms. kaart R.A.G., nr. 451.
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 64/B7.

Gegevens van vóór 1570 vinden we ook op recentere kaarten vermeld, nl.:

- De ms. kaart van 1604 door J. VAN JANSWYCK (S.A.A., nr. 31/26).
- De an. ms. kaart van 1642 (A.R.B., Inv. in hand. nr. 7022).
- De ms. kaart van 1653 door K. BALE (R.A.G., nr. 440).
- « Caertboeck van de dykagie van Austruweel, Steenborgerweert, Merxem, Eeckeren en Wilmarsdonk » van 1657 door A. HENDRICK (S.A.A., Polderarchief nr. 221).
- De ms. kaart van 1668 door H. HONIEBORG (A.R.B., K & P in hand. nr. 408).
- De ms. kaart van 1668 door H. HONIEBORG (A.R.B., K & P in hand. nr. 418).
- De ms. kaart van 1672 door P. RIJCKEWAERT (A.R.B., K & P in hand. nr. 2650).
- De ms. kaart van 1685 door J.K. VAN LYERE (S.A.A., nr. 31/1).
- De ms. kaart van 1750 door P. STIJNEN (A.R.B., K & P in hand. nr. 2656).
- De an. en onged. ms. kaart A.R.B., K & P in hand. nr. 404.
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 31/2.
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 31/2d.
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 31/3¹.
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 31/12

KAART II: DE TOESTAND OMSTREEKS 1620-1630

Omwille van de strategische betekenis die de overstromingen vertegenwoordigden, duurde het ook vrij lang vooraleer er aan herindijking kon of mocht worden gedacht. De schade aan de dijken was evenwel zo groot dat de meeste dijken niet te herstellen waren. Een volledig nieuw dijkenpatroon diende te worden gepland, waardoor van de oude polders soms alleen de naam bewaard bleef. Daarom omschrijven, gelijklopende namen soms totaal verschillende gebieden.

Toen men na meer dan 30 jaar overstroming begon herin te dijken, kwamen enkel die gebieden in aanmerking die « niet van eerste strategische betekenis waren » (F. Snacken, 1964, p. 13). De Polder van Borgerweert schijnt in 1592 weer ingedijkt te zijn (R. Havermans, 1956, p. 139). Het doorsteken van de dijk in het Zuid-Westen

van deze polder door Farnèse in 1584 moet wel heel belangrijke gevolgen gehad hebben. Volgens de kaart van N. en S. Janssen van 1628 (S.A.A., nr, 31/5) werd toen niet alleen het Burchtse Weel, met aansluitende kreek ter plaatse van de huidige Zaadbeek gevormd, maar ook een brede kreek in het gebied van het huidige Galgeweel,

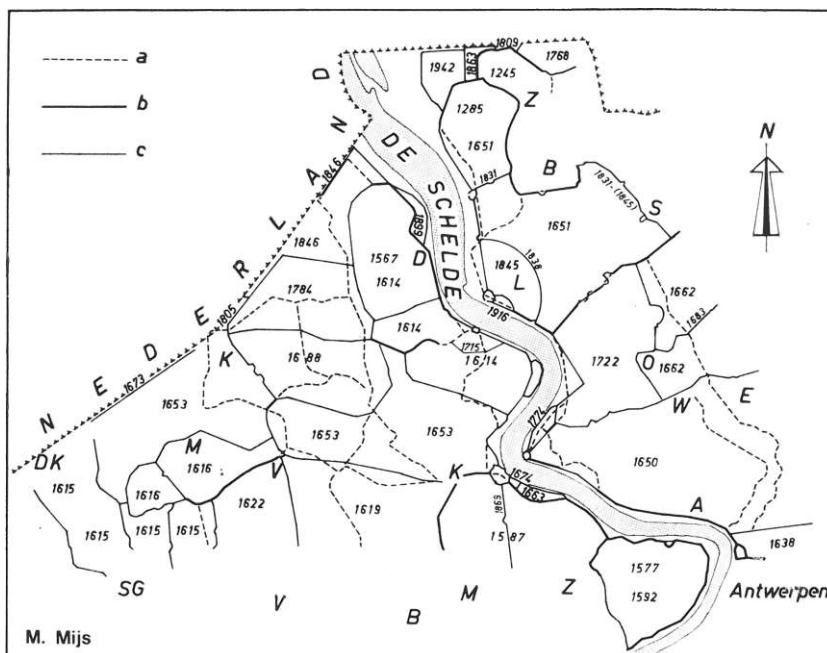

Fig. 3. Overzichtskarten van de indijkingen.

- a = dijken van vóór 1570, nu verdwenen.
- b = dijken van vóór 1570, nog bestaand.
- c = dijken van na 1570, met jaar van inpoldering.

met in de nabijheid nog twee kleine welen. De welen in het noordelijk deel van de polder moeten tijdens de overstromingen verder uitgewoeld zijn. Zo ontstonden het Geuzenweel en het Groot en het Klein Pijlweel. Het Groot en het Klein Zwanennest, de twee kleine welen langs de Blokkersdijk, bestonden vermoedelijk toen ook reeds.

De Polders van Doel en St.-Anna werden ingedijkt in 1614, bij octrooi van 1613 (M. Waterschoot, 1939, p. 117). De Vlaamse Dijk tussen Oude Doel en Fort Liefkenshoek moet in 1567 wel voldoende stevig gebouwd zijn, vermits hij op deze kaart hetzelfde tracé vertoont. De oostelijke dijk van de St.-Annapolder werd niet heropgebouwd. Bij deze bedijking werd immers ook de schorre van Ketenisse mee ingepolderd, zodat deze dijk tussen de Polders van St.-Anna en Ketenisse zijn functie als waterkering verloor en beide polders een aaneengesloten geheel vormden. De westelijke dijk omheen de Doelpolder kreeg een bijna volledig nieuw tracé. Opmerkelijk hierbij is wel dat hij grotendeels is gesitueerd nabij de plaats waar op kaart I een zuid-noord gerichte kreek stond aangeduid. Klaarblijkelijk heeft men dus zoveel mogelijk de oeverwallen van deze kreek als stevige grondvesten voor deze dijk verkozen. Tussen St.-Anthoniushoek en het Geslecht werd de oude dijk versterkt. Maar de zuidelijke dijk van de St.-Anna- en Ketenisselpolder is weer volledig nieuw. Zelfs nabij de verbinding met de Scheldedijk, waar hij nagenoeg samenvalt met een oud dijkstuk, vertoonde hij echter een meer rechtlijnig verloop dan het oude gedeelte. Binnen deze polders vinden we de vroegere dijk van het Geslecht slechts over een beperkte afstand terug. Hieruit zouden we kunnen besluiten dat het overige gedeelte werd afgegraven, zoals gebeurd is met het grootste deel van de oude Scheldedijk tussen de Polders van St.-Anna en Ketenisse. Mogelijk is ook dat dit, althans voor een gedeelte, niet het geval is. Immers, in het huidige landschap kunnen we constateren dat op een gedeelte van deze dijk nog hoeven voorkomen. De dijk is er evenwel slechts een meter hoog. Dit zou er op kunnen wijzen dat de oude dijken merkkelijk lager waren dan de nieuwe. Deze hypothese sluit in dat bij het herstel van de oude dijken deze alle zouden zijn opgehoogd. Voorzeker is dit gebeurd. Immers, tussen 1587 en 1592 diende, bij het herstel van de Kauwensteinse Dijk, deze dijk met 5 voet opgehoogd te worden (F. Prims, 1951, p. 94), en R. Havermans (1953, p. 382) kon in 1953 in de Berendrechtelijk een kleine kerndijk onderscheiden, nauwelijks 1 m hoog. Dit alles kan in verband gebracht worden met de stijging van het niveau van het getijdewater tijdens deze transgressiefase. De oude dijken die niet werden opgehoogd, nl. het gedeelte van de dijk van het Geslecht en de oude Scheldedijk van de St.-Annapolder, evenals de Goordijk en de Schenckeldijk op de rechteroever, zouden dus maar 1 m hoog geweest zijn. Daarom vinden we ze op de 17^e eeuwse kaarten niet

meer aangeduid. Als waterkering konden ze toen geen rol meer vervullen.

Na deze eerste bedijking volgden weldra verschillende polders in het westelijk randgebied. Hierbij werd de opduiking van Verrebroek-Meerdonk als steunpunt gekozen (F. Snacken, 1964, p. 13). Begonnen werd met de bedijking, in 1615 van de polders van Rode Moer, St.-Gillis-Broek, Turfbanken en Saligem. Toch moet dit gebied kort daarna nog een belangrijke dijkdoorbraak gekend hebben, vermits we, op kaart van J. Burgher en H. De Puttere van 1618 (R.A.G., nr. 463) tussen Rattentoet en Groenendijk, een ander dan het huidig dijken-tracé opmerken (fig. 4). Deze overstroming en nieuwe dijkenbouw dienen gesitueerd vóór 1628, vermits de kaart van N. en S. Janssen van 1628 (S.A.A., nr. 31/5) reeds het huidig dijken-tracé aanduidt. We vermoeden dan ook dat de stormvloed van 1627 (cfr. K.L. Torfs, 1850) hiervoor dient verantwoordelijk gesteld.

In 1616 volgde dan de bedijking van Hoog Verrebroek, in 1619 Beverenpolder door het bouwen van de Beverse Dijk of Cruysdyck en in 1622 Vrasenepolder (M. Waterschoot, 1939, p. 117). Alhoewel we enkele van deze poldernamen reeds vroeger hebben ontmoet, moet de omschrijving van al deze polders als volledig nieuw worden beschouwd. Immers, enkel de oude Schoordijk tussen Fort Verrebroek en Saligem is bewaard gebleven. Wel moet hij op enkele plaatsen zijn doorgebroken, zoals we kunnen afleiden uit de kragen die na 1600 zijn tracé nog onregelmatiger maken. Alle andere dijken zijn nieuw.

Wanneer de Melselepolder werd drooggelegd hebben we niet met zekerheid kunnen achterhalen. Enkel N. Kummer (1844) geeft er een datum voor op, nl. 1587. Dit zou betekenen dat deze polder maar enkele jaren heeft gedreven, vermits volgens dezelfde auteur hij in 1583 onder water gelopen zou zijn. Maar voor 1591 geeft hij een « inondation par coupure des digues » aan, zonder evenwel een nieuwe datum van herindijking hier aan toe te voegen. Ook kunnen we constateren, bij vergelijking van onze kaarten I en II, dat de zeedijk en de binnendijken omheen deze polder, op beide kaarten eenzelfde tracé vertonen. We mogen hieruit besluiten dat deze dijken weinig schade hebben geleden tijdens de overstroming, wat ook wijst op een korte overstromingsfase.

In het begin van de 17e eeuw werd, volgens R. Havermans (1956, p. 142) de Nieuwe of Groene Dijk gebouwd in de Polder van Bor-

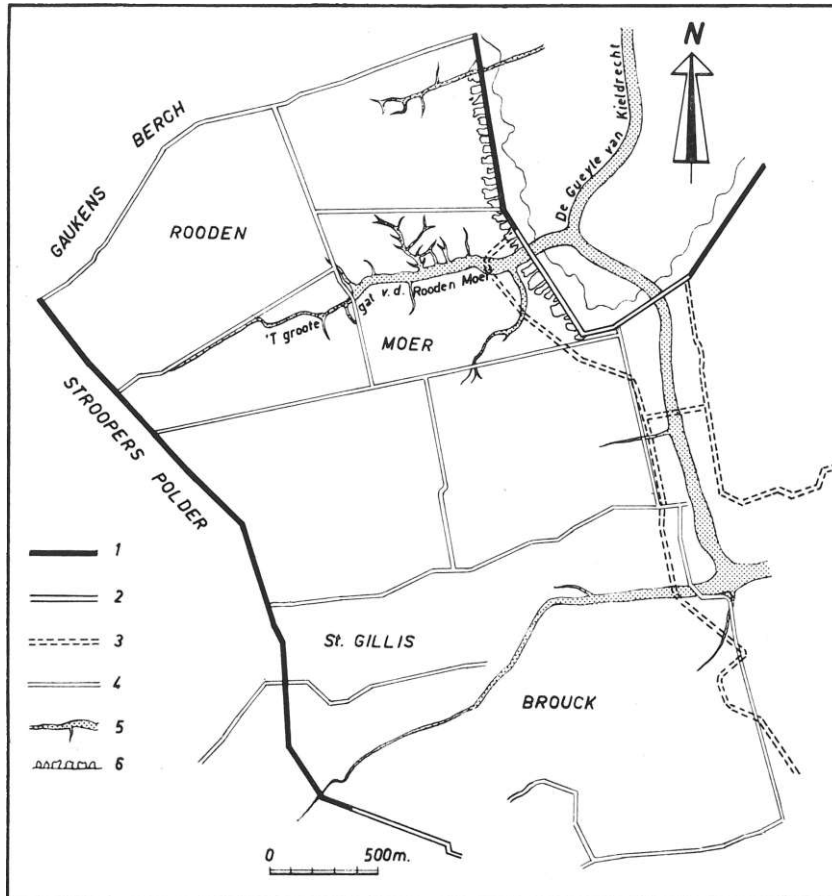

Fig. 4. De indijking van de Rode Moer- en St.-Gillisbroekpolder, volgens de kaart van 1618, door J. Burgher en Henctdrick De Puttere (R. A. G., nr. 463).

1. dijken volgens de kaart van J. Burgher en H. De Puttere en de kaart van N. en S. Janssen van 1628 (S. A. A., nr. 31/5).
2. dijken, enkel volgens de kaart van J. Burgher en H. De Puttere.
3. dijken, enkel volgens de kaart van N. en S. Janssen.
4. wegen volgens de kaart van J. Burgher en H. De Puttere.
5. kreek volgens de kaart van J. Burgher en H. De Puttere.
6. dijkputten volgens de kaart van J. Burgher en H. De Puttere.

gerweert, die in de 18^e eeuw als Uytgebranden Dijck gekend was. Hij verbond het veer in rechte lijn met het land van Waas en werd blijkbaar om militaire redenen gebouwd. Het is ook nooit een hoge dijk geweest.

De rechteroever had blijkbaar meer strategische waarde, want hier bleven de indijkingen veel langer uit. Volgens onze kaart is alleen de Noordlandpolder weer in cultuur genomen. We kunnen ons hierbij dan ook de vraag stellen in hoeverre de kaart van Verbiest van 1575, althans voor wat dit gebied betreft, met de werkelijkheid strookt, vermits volgens deze kaart de dijk omheen deze polder volledig zou zijn vernield. Te vermelden is ook dat we bij andere auteurs nergens een datum voor de herindijking van deze polder hebben gevonden.

Toch werd tijdens deze periode ook op de rechteroever aan de dijken gewerkt. Zo weten we reeds dat tussen 1587 en 1592 de Kauwensteinse Dijk, beschadigd en doorgestoken bij gevechten tussen de Staatse troepen en de Spanjaarden in 1585 (R. Havermans, 1956, p. 76), werd hersteld en verhoogd. De herstellingswerken aan de Oosterweelse Dijk in 1587 hebben we reeds vermeld. En vermoedelijk werd ook de Scheldedijk nabij fort St.-Filip grotendeels vernield. De Keizer Karei Dijk diende toen als waterkeringsdijk te fungeren. Of is de dijk nabij fort St.-Filip vóór 1570 nooit meer dan een zomerdijk geweest?

Hoe zag het ingepolderd landschap er uit omstreeks 1620-1630? De toestand in de zuidelijke polders die aansluiten bij het hoogland van Waas kunnen we, uit de voorhanden zijnde kaarten, moeilijk in detail afleiden. De an. en ongedateerde ms. kaart R.A.G. nr. 883, die het landschap omstreeks 1632 afbeeldt ⁽²³⁾, geeft hier de meeste details. Toch staan er enkel de hoofdtakken van het krekensysteem aangeduid. Minder belangrijke kreekarmen vinden we er niet op terug. Op recentere kaarten staan ze wel getekend. En vermits er zich hier na 1630 geen belangrijke overstromingen hebben voorgedaan mogen we dus wel aannemen dat ze toen ook bestonden. Het landschapsbeeld kunnen we hier dan aldus beschrijven.

In de Polders van Saligem en Rietland was het St.-Jacobsgat een brede geul die doorheen de dijk bij Rattentoet in de Grote Geul van Kieldrecht uitmondde. In de Vracenepolder liep deze kreek verder door

(23) Deze datering kunnen we baseren op het feit dat het gat in de Kauwensteinse Dijk op deze kaart is aangeduid. Dit gat bestond in 1632.

als de Havink Dam. Zijarmen van dit St.-Jacobsgat treffen we aan in het Rietland en vooral in de Polder van Saligem. De belangrijkste ervan was de Broekse Loop waarlangs St.-Gillis-Broek gedraineerd werd. Het Parreweel was blijkbaar gevormd door een andere zijarm die de dijk tussen de Polder van Saligem en de Turfbankenpolder had doorbroken en door een kraag diende te worden afgesloten. Dit moet zich ook hebben voorgedaan in het zuidelijk deel van de dijk tussen de Polder van Saligem en St.-Gillis-Broek. De kraag die diende gebouwd om deze doorbraak af te sluiten, is wel opvallend groot. Deze dijkdoorbraken dienen eveneens gesitueerd tussen 1615-1616, het geboortejaar van deze polders, en 1628, omdat op de reeds vermelde kaart van N. en S. Janssen (S.A.A., nr. 31/5) deze kragen staan aangeduid.

Vermoedelijk bestonden toen ook reeds de twee kleine welen die we, ten zuiden van de grote kraag, langs de dijk in de Rode Moerpolder aantreffen op een ms. kaart, door J. Van Raemdonck in 1829 getekend (R.A.B., inv. Vredepolder, nr. 13), maar die voorzeker een veel oudere toestand weergeeft.

De toestand in de Turfbankenpolder en Hoog-Verrebroekpolder ('t Schoor van Verrebroek) is nog minder gekend. Op de an. ms. kaart R.A.G., nr. 883 vinden we enkel een weel aangeduid midden in de kraag van de dijk tussen deze polders. Geen enkele kreek staat opgetekend. Vermoedelijk bestond toen wel de kreek in de Turfbankenpolder, die we op de kaarten van omstreeks 1650 terugvinden.

Het Grote Gat van de Rode Moer en een kleine kreek in het noordoosten van deze polder waren twee zijarmen van de Grote Geul van Kieldrecht.

In de kraag van de dijk van de Polder van Vracene vinden we op de archiefkaarten een weel aangeduid. Achtten de landmeters het Klein Weel, dat op recentere kaarten nabij dat weel staan getekend, te onbelangrijk om het ook aan te duiden? En het weel bij de westelijke dijk van het Rietland vinden we ook terug. Wel liep er toen vlak naast deze dijk een kreekarm.

In Beverenpolder vinden we alleen de krekken die door de Cruysdijck in de Meikader uitmondde. Van al de overige krekken in deze polder, evenals die in de Melselepolder vinden we geen enkel spoor terug. Toch moeten ook deze krekken toen reeds bestaan hebben. Daar ze voorzeker toen reeds het uitzicht hadden van drainagegrachten werden ze blijkbaar niet opgetekend.

In de Doelpolder vinden we nog oude 16e eeuwse kreken terug, waarbij vooral het brede Grote Gat (Den Deurganck) opvalt. De zijarmen van deze kreek zijn voorzeker wel gevormd tijdens de Farnèse-overstroming. In de St.-Anna- en Ketenissepolder werden toen ook verschillende nieuwe kreken gevormd. De Boomkreek en de Zwanekreek waren er zijarmen van de Kromme Kille die vlak naast de oude dijk van het Geslecht naar de Schelde stroomde. En naast de oude dijk van de St.-Annapolder vinden we ook een kreek. Dit houdt voorzeker verband met het feit dat de bestaande ringgrachten, die in een polder naast de dijk worden gegraven om het drainagewater af te voeren, bij een overstroming vaak worden omgevormd tot echte kreken.

Op de rechteroever hadden de Polders van Ordam, Oorderen, Wilmaarsdonk en Austruweel tijdens de militaire strubbelingen weinig schade geleden. De toestand rond 1630 zal dan ook weinig anders geweest zijn dan op kaart I. Naast de Kauwensteinse Dijk staat op de « Pascaerte » van C.J. Visscher (S.A.A., nr. 64/B6) een « nieuwe vaart » getekend, die we evenwel op geen enkele kaart, die niet op deze kaart gebaseerd is, terugvinden. Volgens R. Havermans (1956, p. 75) zou deze vaart wel ontworpen zijn, maar nooit uitgevoerd.

Over de kreken in de Noordlandpolder hebben we geen gegevens. Toch mogen we aannemen dat de kreken die we in de 2e helft van deze 17^e eeuw in deze polder terugvinden, toen ook vermoedelijk wel bestaan hebben. Als gevolg van de overstroming van 1582 ⁽²⁴⁾ vinden we in de Armendijk een weel terug, in de kraag waardoor deze doorbraak werd afgesloten.

De gebieden die nog niet werden ingepolderd, staan dus, zoals ze op onze kaart II zijn afgebeeld, reeds meer dan 40 jaar onder inwerking van het getijdewater. Tijdens deze lange periode heeft zich dan ook een belangrijke krekensysteem kunnen ontwikkelen. Als meest belangrijke kreek vinden we op de linkeroever de Grote Geul (De Gueyle) van Kieldrecht ⁽²⁵⁾, die langs het Gat van Saafingen in

(24) Volgens de aanduiding op de ms. kaart van 1693 door HASENBERG, in kopie door W.T. HATINGA in 1707 (A.R.s.H., Atlas Staats Brabant I, blad 7).

(25) We kunnen ons hier niet akkoord verklaren met F. SNACKEN (1964, p. 13), wanneer hij schrijft: « Op de linkeroever is het vooral vanuit Saafingen dat zich een groot kreekstelsel ontwikkelt, dat de Grote Geul bij Kieldrecht vervoegt ». De Grote Geul bij Kieldrecht bestond blijkbaar nog niet toen het Gat van Saafingen werd gevormd. De grote « Neederingen en leegtens bestaan met verschen water » hebben we niet als een kreek geïnterpreteerd.

verbinding stond met de Westerschelde. Haar tracé komt volledig overeen met de huidige toestand. Wel was ze toen merkkelijk breder. In de Saligem- en Rietlandpolder was ze door bedijking reeds aan de inwerking van het getijdewater onttrokken. Voorzeker valt hier ook op dat het verloop van deze kreek grotendeels samenvalt met de « Neederingen en leegtens bestaan met verschen water » die we in dit gebied vóór 1570 hebben aangetroffen. Maar de Grote Geul van Kiel-drecht is niet zo ver westwaarts ingesneden. Toch zal de depressie waarin die oude watergang gesitueerd was, wel een rol gespeeld hebben bij de vorming van deze kreek.

Een zijarm van deze kreek nl. 't Gat van de Perel liep in zuidoostelijke richting door naar fort De Perel en stond daar in open verbinding met de Schelde. Dat dit wel een enigszins belangrijke waterweg moet geweest zijn, blijkt uit de tekst bij deze kreekarm aangeduid op de « Caerte van 't Scheldt » door C.J. Visscher (S.B.SN.): « Volgens dese stippen quam de vloot van Hare Hoochede op den 12 septemb. 1631 ». Alhoewel we deze kreek op verschillende kaarten terugvinden, konden we het juiste tracé van deze kreek niet overal even nauwkeurig bepalen. Toch menen we te mogen vooropstellen dat ze gedeeltelijk samenviel met de huidige dijk tussen de Oud en de Nieuw Arenbergpolder.

Een tweede krekensysteem, waarvan het Doelse Gat (de Luyskreeck) de hoofdadere vormde, doorsneed het gebied van de huidige Nieuw Arenbergpolder en de Prosperpolder. Niettegenstaande het veel minder belangrijk was dan bovenvermeld systeem, zullen we de evolutie ervan beter kunnen volgen omdat deze polders relatief recent zijn ingedijkt.

Bijna gans het overstroomde gebied stond als slikke nog onder invloed van het getijdewater. Aansluitend bij de dijken vinden we een min of meer brede band schorren. Voorzeker is het opvallend dat bijna gans het gebied van de huidige Kallopolder als schorre of « Gors-singe » staat aangeduid. Enkel langs 't Gat van de Perel vinden we slikken, zodat de Meikader toen een echte schorrekreek was. Of deze toestand te wijten is aan een hogere topografische ligging van het dekzandsubstraat ofwel het gevolg is van een hoger aanslibbing, kan uit deze kaart niet afgeleid worden. De nabijheid van verhevenheid Hoog Kallo wijst er ons inziens toch op dat de topografie van het dekzand hierbij wel de hoofdrol heeft gespeeld.

Op de « Pas-Caerte » van C.J. Visscher (S.A.A., nr. 64/B6) die

de toestand weergeeft van vóór 1615, is de Gueyle van Kieldrecht niet aangeduid. Mogen we hieruit besluiten dat deze kreek zou ontstaan zijn na, en als zijarm van 't Gat van de Perel, die dan de oorspronkelijke rechtstreekse verbinding vormde tussen De Perel en Saaftingen? We menen van niet, gelet op de algemene configuratie van dit krekensysteem. En de structuur van de Gorssinge van Calloo en 't Schorre van St.-Antonius Hoeck laten veronderstellen dat 't Gat van de Perel ontstaan is door het met elkaar in contact komen, onder inwerking van de terugschrijdende erosie, van twee afzonderlijke krekten, nl. een kleine kreek die gevormd werd bij fort De Perel en de zijarm van de Grote Geul van Kieldrecht, die steeds verder zuidwaarts in het landschap insneed.

Op de rechteroever stroomde het water, ten noorden van de Kauwensteinse Dijk, door verschillende gaten het polderland binnen. Hierdoor hadden de dijken zoveel schade geleden, dat grote dijkstukken volledig waren verwoest. Andere delen staan in onderbroken lijnen op de oude kaarten aangeduid, waaruit we mogen besluiten dat zelfs daar waar rond deze periode geen echte dijkaten meer waren, deze dijken toch ook sterk beschadigd moeten geweest zijn.

Het gebied van de huidige Polder van Zandvliet en Berendrecht was versneden door verschillende, in hoofdzaak zuid-noord gerichte krekten, die samenstroomden in een hoofdtak die moet gevormd zijn door het uitschuren van de oude ringgrachten om de 16^e-eeuwse noordelijke dijk om deze polder. Hierdoor werd deze dijk zelf volledig vernield. Een zijarm van de Zuidhavenloop (de Haven van Santvliet) reikte nog tot aan het toenmalig versterkte dorp, waaruit we mogen afleiden dat een deel van deze krekten nog relictten zijn van het 16^e-eeuwse krekensysteem, vermits Zandvliet, zoals we reeds vermeldden, ook tijdens de 16^e eeuw een haven bezat. Dit krekensysteem stond, zelfs langs een drietal armen, in verbinding met de kreek bij fort Frederik. Deze Snelle Kreek, met zijn typerende vorm nabij het fort (vgl. A. Sterling, 1964, p. 16), liep langs een grote U-vormige ombuiging door het oostelijk deel van Lillopolder, verder door tot bij de Kruisschans waar ze in open verbinding stond met de Schelde. Dat een dergelijke waterweg strategisch betekenis had, kunnen we afleiden uit de tekst die we op de « Caerte van 't Scheldt » door C.J. Visscher (S.B.SN.) naast deze kreek terugvinden, nl.: « Langs dese Snelle Kreeck quamen de groote Sloepen en is bij laagh waeter diep 6, 7 en 8 voet ».

Vermoedelijk dient de stormvloed van 1627 ook verantwoordelijk gesteld voor een grote dijkbreuk bij Lillo, waardoor een brede maar ondiepe kreek werd gevormd, die vanaf Fort Lillo, door de Koeiputten, naar de Kauwensteinse Dijk stroomde. Op de kaart door G. Blaeu (K.B.B., IVB Spec. Escaut infér., nr. III 8834) staat ze als een waaier-vormige depressie opgetekend. Hierdoor werd het Lilloos Gat gevormd, dat in verbinding stond met het krekensstelsel van de Snelle Kreek. Een kleine zijarm van deze kreek had zich nabij de verheven-

Fig. 5. Anonieme ms. kaart, A° 1642,
(A.R.B., K & P inv. in hand. nr. 7022)

heid van Oud Lillo ingesneden. En ook bij Blauwgaren was een kreekstelsel gevormd, dat met de Snelle Kreek in feite een geheel vormde.

Het overstroemde landschap stond toen grotendeels als slikke onder inwerking van het getijdewater. In de Polder van Lillo hadden de schorren vooral uitbreiding genomen langsheen het Kempisch hoogland en omheen de opduiking van Oud Lillo. In het gebied van de Polder van Zandvliet was het centrale gedeelte tot schorre opgehoogd.

In 1632 werd, om militaire redenen, de Kauwensteinse Dijk nabij de kraag doorgestoken en hierdoor liepen de polders van Ordam, Oorderen, Wilmarsdonk en Austruweel onder water. Toen dan tijdens hetzelfde jaar ⁽²⁶⁾ ook de Scheldedijk nabij Ordam ⁽²⁷⁾ doorbrak of werd doorgestoken, is, aansluitend bij dit gat, een brede kreek uitgeschuurd, die als het ware plots doodliep tegen de grote verhevenheid, waarop Oorderen, Wilmarsdonk en Westeinde als eilandjes boven het wateroppervlak uitstaken.

Op onze kaart II hebben we voor dit gebied de toestand aangeduid zoals die zich vermoedelijk rond 1630 heeft voorgedaan wat insluit dat de kreken die kort nadien in de Polder van Oorderen werden uitgeschuurd, niet staan opgetekend. De an. ms. kaart van 1642 (A.R.B., K. & P. inv. in hand., nr. 7022, fig. 5) is de oudste afbeelding die we hiervan kennen. Een verder stadium in de ontwikkeling van dit krekensysteem vinden we terug op onze volgende twee kaarten.

Voornaamste geraadpleegde kaarten:

- de ms. kaart van 1618 door J. BURGHER en H. DE PUTTERE (R.A.G., nr. 463 en 480).
- « Nieuwe Caerte van de Ghelegentheyte van de Oost en Wester Schelde » door P. VERBIST van 1621 (A.R.B., K 6P gegrav. nr. 216).
- De ms. kaart van 1625 door S. JANSSEN (privé-bezit).
- De ms. kaart van 1628 door N. en S. JANSSEN (S.A.A., nr. 31/5).
- « Pas-Caerte van de Ghelegentheyte van de Schans te Santvliet » van 1628 door C.J. VISSCHER (S.A.A., nr. 64/B6).
- « Caerte van 't Scheldt ende Santvliet » van 1632 door C.J. VISSCHER (S.B.SN.).
- « Brabantia, Pars Septentrionalis... » van 1633 door H. HONDY (S.B.SN.).

(26) Volgens de an. ms. kaart S.A.A., nr. 31/2e.

(27) Op de kaart S.A.A., nr. 31/2d staat de kerk van Ordam midden in dit gat aangeduid. Dit is dan voorzeker ook de reden waarom van dit voormalig dorpje tot nu toe nog niets werd teruggevonden tijdens de uitgravingswerken bij de havenuitbreiding.

- «Kaerte van 't Landt van Waes ende Hulster Ambacht...» van 1640 door C.J. VISSCHER (R.A.A., nr. 88), gekopieerd door N. VISSCHER als «Nieuwe Kaerte van 't Landt van Waes ende Hulster Ambacht (S.A.A., nr. 31/29).
- «Terraes Wasiae» door A. SANDERUS (B.N.P., nr. 4355 Ge DD 2987).
- «Kaerte van de Vier Ambachter» in «Verheerlijkt Vlaanderen» door A. SANDERUS (R.A.G.).
- «Nieuwe Caerte van de Ghelegentheyte van de forten van Calloo en Verrebroeck» door P. VERBIST (S.A.A., nr. 64/B3).
- «Flandriae Partes duae» door C. en J. BLAEU in hun atlas «Theatrum Orbis Terrarum Sive Novus Atlas» (K.B.B.).
- «Tabula Castelli ad Sandflitam,...» door J. JANSONIUS (A.R.B., K & P gegrav. nr. 442).
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 31/2.
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 64/B4.
- De an. en onged. ms. kaart K.B.B., XIII B Spec. Anvers Env., nr. IV 5534.
- De an. en onged. ms. kaart R.A.G., nr. 883.
- De an. en onged. ms. kaart R.A.B., Inv. Vredepolder nr. 9.

KAART III: DE TOESTAND OMSTREEKS 1650

Het midden van de 17^e eeuw is voor de geschiedenis van dit landschap wel heel belangrijk geweest. De beschikbare kaarten uit deze periode leren ons niet alleen interessante feiten over de evolutie van de inpolderingen, maar ook over de moeilijkheden die zich bij het bouwen van een dijk kunnen voordoen, over het ontstaan van welen die na de indijking in de polders overblijven en over de evolutie van het landschapsbeeld in de overstromde gebieden. Al deze elementen zullen we evenwel niet bij de bespreking van deze kaart behandelen, vermits we hiervoor ook de toestand van na 1650 dienen te kennen. We zullen ons hier dan ook beperken tot:

- de belangrijkste veranderingen die zich in het landschap hebben voorgedaan;
- de indijkingen tot 1650 en de moeilijkheden die hierbij dienden overwonnen te worden.

De evolutie van het landschapsbeeld

Op de linkeroever is de belangrijkste gebeurtenis die zich tijdens deze periode heeft voorgedaan het tot stand komen van de verbinding tussen de oostelijke zijarm van de Grote Geul van Kieldrecht met de Meikader. Rond 1638 moet 't Gat van de Perel reeds groten-

deels verland zijn geweest. Immers, bij de Slag van Kallo in 1638 kwam, volgens de kaart van P. Verbist (S.A.A., nr. 64 B3), « 't Staten volck » door de « gorssingen van Calloo » van de « scooren van St.-Antonius Hoeck » naar de Cruysdijck. En de verbinding tussen de Grote Geul van Kieldrecht en de Meikader bestond toen blijkbaar ook niet ⁽²⁸⁾. Vermoedelijk is ze ontstaan door regressieve erosie.

Dit samengaan van erosie en verlanding vinden we ook elders terug. Zo kunnen we constateren dat het Doelse Gat (De Luyskreeck) zich verder zuidwaarts in het landschap had ingesneden, terwijl minder belangrijke zijarmen van de Grote Geul van Kieldrecht, zoals de Val, eveneens in lengte waren toegenomen. Andere zijarmen waren echter grotendeels verland. Van de kreek ten noorden van de Doelpolder bv. vinden we nog weinig terug. Toch mogen we hieruit niet besluiten dat ze volledig uit het landschapsbeeld verdwenen waren. We dienen er immers rekening mee te houden dat de oude cartografen in een overstromd gebied enkel de belangrijke geulen optekenden, vermits een dergelijk gebied moeilijk te verkennen was.

Op de rechteroever hebben zich eveneens belangrijke wijzigingen voorgedaan. In het noordelijk deel van dit gebied constateren we eveneens dat erosie en sedimentatie gelijktijdig actief waren. De hoofdaders van het krekensysteem bij Zandvliet hadden nieuwe zijtakken gevormd. De bovenloop van deze krekten was evenwel reeds in sterke mate verland. Daardoor was er toen geen rechtstreekse verbinding meer tussen dit kreekstelsel en de Snelle Kreek. Door dit verlandingsproces was het slikke-oppervlak in het Suytlandt van Santvliet in zo

(28) Deze toestand vinden we aangeduid op verschillende kaarten, die meestal een overzicht geven van gans het Schelde-estuarium en daarom ook minder gedetailleerd zijn. Ook is de juiste datering van het landschapsbeeld op deze kaarten moeilijk te achterhalen. Als belangrijkste kunnen we vermelden:

- De «Kaerte van de Vier Ambachten» van Antonius SANDERUS in *Flandria Illustrata* A° 1642;
- De « Nieuwe Caerte van de Ghelegentheit van de Oost en Wester Schelde » van Peter VERBIST van 1638 (K.B.B., IV B Spec. Escaut infér., nr. III 8789);
- De « Kaerte van 't Landt van Waes en Hulster Ambacht mitsgaders een gedeelte van Zeelandt » van Claes Jansz. VISSCHER van 1640 (R.A.A., nr. 88);
- Een kopie van deze kaart, nl. de « Nieuwe Kaarte van 't Landt van Waes ende Hulster Ambacht » van Nicolaas VISSCHER in uitgave door Pet. SCHENK Jun. (S.A.A., nr. 31/29);
- De anonieme en ongedateerde ms. kaart (K.B.B., XIII B Spec. Anvers env., nr. IV 5534).

sterke mate teruggedrongen dat dit gebied praktisch volledig als schorre diende gekarteerd te worden. En de Snelle Kreek was ook reeds aan het verlanden. Hierdoor stond ze niet meer in verbinding met het krekenselsel in het zuidelijk deel van Lillopolder, dat tussen Blauwgaren, St.-Job en de Kruisschans een aaneengesloten geheel vormde. Hier was het schorregebied ook sterk aangegroeid. De slikken beperkten er zich tot een min of meer brede zone langs de krekensels.

Door het gat in de Kauwensteinse Dijk had zich, als zijarm van de Kreeck naer Lillo, een kreek gevormd in de Oorderenpolder. Deze stond in verbinding met de heel brede krekensels die zich vanaf de Grote Geul ('t Groot Gat) in het landschap hadden ingesneden. Tijdens deze vijftiental jaren was de regressieve erosie hier dus blijkbaar in staat geweest een reeks zijarmen uit te schuren die zich vooral in zuidelijke richting hadden ontwikkeld. De toestand vlak voor het bouwen van de Wilmarsdonkse Dijk in 1649 hebben we op geen enkele kaart teruggevonden, zodat we geen gegevens hebben over de verbreiding van deze krekensels in de Polder van Wilmarsdonk en Austruweel. Het aangeduide Wandelaarsgat laat toch toe te veronderstellen dat zich ook hier krekensels hadden gevormd. Toch moet de uitschuring hier wel minder belangrijk geweest zijn vermits we er ook op de recentere kaarten geen sporen meer van terugvinden.

In de gebieden die op kaart II reeds ingedijkt staan aangeduid, blijkt de toestand tijdens deze eerder korte periode weinig veranderingen te hebben ondergaan.

De indijkingen die zich rond 1650 hebben voorgedaan

Na een eerder intense herinpolderingsperiode tussen 1615 en 1622, tijdens welke op de linkeroever verschillende polders werden drooggelegd, bleef het drijvend land voor lange tijd onaangeroerd. Wel werd op 2 maart 1638 (N. Kummer, 1844, p. 44) een octrooi afgeleverd dat toeliet de Ferdinandusdijk te bouwen. Hierbij werd evenwel geen drijvend land drooggelegd. Deze dijk, die vanaf de Schelde tot aan het Kempische landschap te Merksem liep, had immers tot doel de stad Antwerpen tegen het Scheldewater uit de overstroomde polders te beschermen en het « was tevens een strategisch verweermiddel tegen de Hollandse aanvallen » (P. Guns, 1972, p. 49).

De Vrede van Munster, die 10 jaar later, in 1648 werd gesloten,

liet de bedijkers dan weer toe opnieuw in actie te treden. Het eerste gebied dat werd ingedijkt, was, bij octrooi van 20 feb. 1649 (A.R.B.), de Polder van Wilmarsdonk en Austruweel, door het bouwen van de Wilmarsdonkse en Ekerse Dijk. Aan het feit dat deze inpolderingsdatum niet zozeer bepaald was door de geografische situatie van het overstroomde gebied, maar veeleer door de gunstige politieke omstandigheden, waren belangrijke gevolgen verbonden. Voor het bepalen van het tracé van deze transversaaldijk werden de verhevenheden van Wilmarsdonk, Westeinde en Oost Planen als voldoende steunpunten geoordeeld om hierdoor een oost-west gerichte dijk te plannen. Toch bleek men zich hierbij geen rekenschap te geven van de moeilijkheden die zich bij een dergelijke bedijking door een slikkegebied, met belangrijke getijderekenen, zouden voordoen. Immers, de getijdewerking moet in deze krekten, o.a. de Zandvoortkreek, de Maai-Mertenskreek en de Krabbekreek, nog zo sterk geweest zijn dat de in uitvoer zijnde werken hierdoor een sterke hinder ondervonden. Daardoor is, over het bouwen van deze dijk, zoveel in de archieven te vinden, dat F. Prims er verschillende bijdragen in zijn *Antwerpiensia* aan kon wijden. Zelfs diende het werk aan een tiental groepen van vletters en dijkers, per even zoveel kavels aanbesteed (F. Prims, 1951, p. 144). Dat de moeilijkheden zich hierbij vooral voordeden aan de bestaande krekten kunnen we niet alleen aflezen uit de archieven, zoals F. Prims het deed, maar ook de oude polderkaarten leveren hiervan het bewijs. Voorzeker toont de anonieme en ongedateerde kaart A.R.B., K. & P. in hand., nr. 2637 ons het eerste tracé van deze dijk ⁽²⁹⁾. Op deze kaart valt dadelijk op dat de pogingen om de krekten door rechtlijnige dijkstukken af te sluiten telkens weer mislukten, zodat grote ombuigingen, « kragen, vingerlingen of kuipen », dienden te worden aangelegd. Zelfs hierbij deden zich nog ongelukken voor, vermits deze kragen, zoals ze op de kaart staan aangeduid, nog verschillende gaten vertonen ⁽³⁰⁾. Toch moet deze werkwijze uiteindelijk doeltreffend geweest zijn. Zo kon op 4 augustus 1649 aan de heren te Antwerpen gemeld worden dat de «generale sluiting» voltooid was (F. Prims, 1951, p. 169). Maar er werd te vroeg gejuicht, want in september van datzelfde jaar

(29) Het is dit tracé dat we op onze kaart III hebben overgenomen.

(30) In «Dagregister van het grote dijkwerk, 1649-1652», *Antwerpiensia*, 1950, pp. 168-172, geeft F. PRIMS een gedetailleerd verslag van de werken en de moeilijkheden die zich voordeden.

werden bij stormweder gaten geslagen in deze kragen. Het werk was dus grotendeels te herbeginnen. Dit sluit dan ook in dat aan het oorspronkelijk tracé belangrijke wijzigingen dienden aangebracht. Zo werd om het weiencomplex van het Romeinse-, Schoukens- en Sprangweel in plaats van de aanvankelijk zuidelijk gerichte kraag, een grote noordelijke ombuiging gebouwd. Ook de grote kragen die het Maai-Mertensweel en het Zandvoortweel zuidwaarts de dijk afsloten, werden vervangen, enerzijds door een rechtlijnig dijkstuk door de Zandvoortkreek, en anderzijds door een kleine ombuiging door de Maai-Mertenskreek. Ook de dijk bij het Rode Weel werd een nieuw tracé gegeven. De zuidwaarts gerichte kragen werden nadien opnieuw afgegraven. Of al deze verbeteringswerken bij het afsluiten van de dijkagie in juli 1651 reeds werden uitgevoerd, konden we niet met zekerheid vaststellen. Mogelijk is ook dat dit geschied is bij de verhoging en verzwaring van de Wilmarsdonkse Dijk in 1652. In de « conditiën en voorwaarden op dewelke de gecommiteerden en hoofdgelanden van de dijkagie van Oosterweel en geïnclaveerde polders zullen besteden het verhogen en bezwaren van de nieuwen zeedijk, beginnende van Ekeren tot aan de Scheldedijk » (F. Prims, 1952, p. 31-36) staat hiervan evenwel niets expliciet vermeld. Toch vertoont de eerstvolgende kaart waarop we deze dijk terugvinden, daterend van 1657 (« Caertboeck » van landmeter Adriaen Hendrick, S.A.A., polderarchief nr. 221), een dijkentracé dat volledig correspondeert met het huidige (zie kaart IV).

Vermoedelijk werd omstreeks 1650 eveneens het schorrelandschap tussen Ossendrecht en de Noordlandpolder als de Polder van Ossendrecht drooggelegd. Deze polder omvatte ook een klein deel van het Belgisch grondgebied, dat we nu als de Kabeljauwpolder terugvinden. De juiste geboortedatum van deze Polder van Ossendrecht konden we niet achterhalen. We vinden hem ingedijkt aangeduid op de ms. kaart die P. Stijnen (A.R.B., K & P in hand. nr. 2656) in 1750 kopieerde naar een kaart van 1652, opgemeten door Martinus Van der Poorten. Wel dienen we hierbij op te merken dat P. Stijnen op zijn kaart ook recentere gegevens vermeldt in dit gebied, zodat we niet met voldoende zekerheid kunnen vaststellen of deze polder reeds op de kaart van Van der Poorten stond opgetekend.

Op de linkeroever heeft men in 1650, volgens de tekst op de ms. kaart door B. Speelman van 1689 (S.B.S.N.), ook een polder droogge-

legd, nl. de Luyspolder ⁽³¹⁾. Van moeilijkheden of wijzigingen in het dijkentracé vinden we nergens sporen terug. Dit gebied ten noorden van de in 1614 heringedijkte Doelpolder moet toen dus blijkbaar reeds voldoende aangeslibd zijn geweest.

Voornaamste geraadpleegde kaarten:

- « Nieuwe Caert van de ghelegentheyte van de Oost en Wester Schelde » van 1638 door P. VERBIEST (K.B.B., IV B Spec. Esc. Inf., nr. III 8789).
- De an. ms. kaart van 1642 (A.R.B., Inv. in hand. nr. 7022).
- De ms. kaart van 1652 door M. VAN DER POORTEN, gekopieerd door P. SIYNEN in 1750 (A.R.B., K & P in hand. nr. 2656).
- De ms. kaart van 1653 door J. BALE (R.A.G., nr. 730).
- De ms. kaart van 1653 door J. BALE gekopieerd door J.B. MANDERSCHIEDT in 1739 (R.A.G., nr. 468).
- « Marchionatus Sacri Imperii » van 1680 door F. DE WIT (privé-bezit).
- De an. ms. kaart van de « Dijkkagie van Oosterweel, etc. » (A.R.B., K & P in hand. nr. 2637).
- « Episcopatus Gandavensis » van 1641 door J. en C. BLAEU (K.B.B., XIII Prov. Flandre, nr. III 7264).
- « 't Meerder Deel van Staats Vlaanderen » gedrukt bij Wed. OTTENS en ZONE (R.A.A., nr. 93).
- « Mechlinia dominium et Aerschot Ducatus » van N. VISSCHER, in uitgave door P. SCHENK Jun. A° 1750 (privé-verzameling).
- De an. en onged. ms. kaart R.A.A., nr. 1409.
- De an. en onged. ms. kaart A.R.B., K & P in hand. nr. 404 en S.A.A., nr. 31/24.
- De an. en onged. ms. kaart K.B.B., XIII B Spec. Anv. Env., nr. IV 5534.

KAART IV: DE TOESTAND TUSSEN 1650 EN 1700

De moeilijkheden en tegenslagen die zich bij het bouwen van de Wilmarsdonkse Dijk hebben voorgedaan, konden de polderbesturen er blijkbaar niet toe brengen van verdere inpoldering af te zien. Integendeel, tussen 1650 en 1654 werden niet minder dan zes polders drooggelegd. De zeedijk van de Polders van Zandvliet en Berendrecht werd, bij octrooi van 13 mei 1650 (A.R.B.), in 1651 gebouwd. Toch moet er op het noordelijk deel van de rechteroever, kort voor het bouwen van deze dijk, nog een belangrijke zeeactiviteit geweest zijn. Immers, op de kaart van P. Verbist van 1656 (S.A.A., nr. 31/6e) vinden we schematisch, en op de an. en ongedateerde ms. kaart

(31) Daar we evenwel op geen enkele kaart van omstreeks 1650 deze polder ingedijkt opgetekend vonden, hebben we hem niet als dusdanig op onze kaart III aangeduid.

Wilmersdonck bezwijken» (J. Ermerins, 1835, pp. 18-19). Ook in de zeedijk van de Polder van Ossendrecht werd eveneens een bres geslagen ⁽³²⁾, waardoor ook dit gebied opnieuw ging drijven.

In de Polder van Zandvliet herkennen we nog het krekensysteem van de Haven van Santvliet. Van de vroegere brede kreek langs de oude zeedijk in het noordwesten van deze polder vinden we enkel een kort stuk terug. Ook hier blijkt weer dat de nieuwe dijk gebouwd werd op het zandlichaam, gevormd door opvulling van deze kreek.

De Kreek naar Lillo moet wel nooit diep geweest zijn. Immers, in 1655 was ze, volgens de ms. kaart van M. van Gelre (A.R.B., K & P in hand. nr. 407), reeds volledig uit het landschapsbeeld verdwenen. Er bleef enkel een heel groot weel over, het Lillose gat, vlak naast de dijk tussen Fort-Lillo en de Kruisschans. Dit weel moet omstreeks de indijkingsperiode veel groter geweest zijn. Op de kaart van P. Verbist van 1656 (S.A.A., nr. 31/6e) werd het cirkelvormig aangeduid rond een «plaet». Ook in het gebied van de huidige Koeiputten staat een groot weel getekend. Deze gegevens zijn evenwel de schematisch om ze op onze kaart te kunnen aanduiden.

Het gebied van de Polder van Ordam en Oorderen bleef nog steeds drijven. Het krekensysteem aansluitend bij de Grote Geul had zich, langs verschillende zijarmen, verder in dit landschap ingesneden. En langs de Kauwensteinse Dijk was een nieuwe kreek gevormd, waarbij de oude ringgracht voorzeker wel een belangrijke rol gespeeld moet hebben. De regressieve erosie moet hier dus wel heel actief geweest zijn.

Als litteken van het doorsteken van de Kauwensteinse Dijk in 1632 vinden we in de kraag een diep weel, het Rode Weel, die langs deze nieuw gevormde kreek afwaterde.

Dit krekensysteem is als het ware de basis waarop de verdere evolutie zich heeft afgespeeld. We herkennen er reeds de Moerkreek, de Kauwensteinse Geul en de Noortkreek. De bovenloop van de Grote Geul (de Groote Guyle of het Groote Gat) stond in het gebied van de latere Polder van Muisbroek in verbinding met de Plaatwegse Beek, die toen doorliep tot in het aansluitend Kempisch landschap. De kreken in het zuidelijk deel van deze polder, zoals het Schaepe Gat, het Maye Mertensgat en het Santvoortgat, vinden we in de 20^e eeuw nog terug.

(32) Volgens de aanduiding o.a. op de ms. kaart van 1748 door P. STIJNEN (R.A.A. nr. 1148).

Daar de Goordijk, als oud dijkwerk, wellicht onvoldoende hoog was om nog als waterkering dienst te doen, werd in 1662 (volgens de aanduiding op de an. ms. kaart S.A.A., nr. 31/2e) de Ettenhovense en Oorderse Dijk gebouwd die de Polder van Oorderen van die van Ettenhove en Muisbroek scheidt. Hierdoor werd het sedimentatieproces in dit gebied sterk in de hand gewerkt. Niet alleen de kreken in de Polder van Ettenhove en Muisbroek, maar ook die in de Polder van Oorderen gingen vrij snel verlanden. Dit wordt bevestigd door de kaart van Henselmans en Bollaert van 1661 (A.R.B., K & P in hand. nr. 2660) en de an. ms. kaart (R.A.A., nr. 31/2e) waarop de bovenloop van praktisch al de kreken in de Polder van Oorderen in stippellijn staan aangeduid. De Maai-Mertens Kreek was toen blijkbaar maar 3 tot 4 voet diep in haar middenloop. Toch moet de Grote Geul nog heel belangrijk gebleven zijn.

Bij een hoge vloed in 1682 werd in de Dijk van Ettenhove, op de plaats die min of meer in het verlengde lag van de Grote Geul, het Oorderse Gat geslagen, waardoor het water tot ten oosten van de Hoge Weg in de Polder van Ettenhove stroomde⁽³³⁾. Door deze overstroming werden er in de Polder van Ettenhove, aansluitend bij de doorgebroken dijk, nieuwe kreken gevormd. Om het Oorderse Gat te dichtendiende een grote kraag gebouwd te worden.

Blijkbaar moet het gevaar voor overstroming hier toch nog acuut gebleven zijn. Daarom werd in 1683⁽³³⁾ de Bunderdijk gebouwd die de Polder van Muisbroek diende te beschermen, wanneer het Oorderse Gat weer zou doorbreken en de Polder van Ettenhove onder water zou lopen.

Op de linkeroever werd in 1653 de dijk gebouwd die de Kallopolder en de St.-Niklaaspolder afsloot⁽³⁴⁾. Het indijkingsoctrooi werd evenwel reeds in 1649 uitgevaardigd. Men heeft dus wel een viertal jaren gewacht om dit werk uit te voeren. Hebben de moeilijkheden aan de Wilmarsdonkse Dijk hier remmend gewerkt? In datzelfde jaar werd ook de Konings Kieldrecht- of Vredepolder droogge-

(33) Volgens aanduiding op de an. ms. kaart S.A.A., nr. 31/2e.

(34) Terwijl de «Cronycke» van F.J. DE CASTRO (1887-88, p. 296) en de aanduiding op de ms. kaart door J. BALE van 1654 (R.A.G., nr. 440) het jaar 1653 opgeven als geboortjaar van deze polder, staat op de ms. kaart door B. SPEELMAN (S.B.SN.) het jaar 1651 opgegeven voor de «dijkagie van Callo». M. WATER-SCHOOT (1939, p. 118) geeft hiervoor echter het jaar 1649 aan.

legd ⁽³⁵⁾. Het octrooi voor deze herindijking werd reeds in 1617 verleend (R. Van Gerven, 1967, p. 31). De uitvoering van deze plannen heeft dus wel heel lang op zich laten wachten ⁽³⁶⁾. Mogen we uit het rechtlijnig tracé van al deze dijken niet besluiten dat deze indijkingen zonder grote moeilijkheden gepaard gingen? Zelfs de Grote Geul van Kieldrecht kon door een rechtlijnig dijkstuk afgesloten worden. Toch beleefde deze polder op 9 november van hetzelfde jaar een belangrijk dijkdoorbraak ⁽³⁷⁾. « De polderrekeningen, gedaan door de erfgenamen van penningmeester Joris Saman, over de dijkbreuk van 1653 » (R.A.B., inv. Vredepolder, nr. 14) omvatten een gans dossier. Vermoedelijk mogen we deze dijkbreuk verantwoordelijk stellen voor de vorming van de kreek De Val, die J. Bale op zijn ms. kaart van 1653 (R.A.G., nr. 730) niet en op die van 1655 (R.A.G., nr. 714) wel aanduidt.

Wanneer evenwel de twee grote kragen in de oostelijke dijk van de Vredepolder werden gevormd konden we niet met zekerheid vaststellen. In 1665 bestonden ze blijkbaar nog niet. Op een vijftal ms. kaarten die de percelering in deze polder aanduiden, staan ze niet opgetekend. Toch zijn deze kaarten voldoende gedetailleerd, zodat we mogen aannemen dat ze dergelijke kragen, indien ze bestonden, wel zouden hebben opgetekend. Ze werden respectievelijk opgemaakt in 1654 (R.A.G., nr. 821), 1655 (R.A.G., nr. 481 en nr. 714), 1662 (R.A.G., nr. 448) en 1680 (R.A.B., inv. Vredepolder, nr. 8). En ook in het kavelboek van de Vredepolder door de landmeters J. Van Puyvelde en A. Van Landeghem in 1665 opgemaakt (R.A.B., inv. Vredepolder, nr. 6), vinden we hierover niets vermeld ⁽³⁸⁾.

(35) Volgens de polderrekeningen over de dijkbreuk van 1653 (R.A.B., inv. Vredepolder, nr. 14) en M. WATERSCHOOT (1939, p. 119). R. VAN GERVEN (1967, p. 35) geeft evenwel 1654 als geboortjaar van deze polder op.

(36) Het territorium van deze nieuwe polder omsluit slechts een beperkt gedeelte van de oude Polder van Kieldrecht. Het overgrote deel van de Vredepolder omvat het gebied tussen de dorpskern van Kieldrecht en de Rode Moerpolder — een gebied dat vermoedelijk vóór de Farnèse-overstroming nog geen echt polderland-schap was —.

(37) F. SNACKEN (1964, p. 14) vermeldt een dijkdoorbraak « in de oostflank van de Konings-Kieldrecht-polder in 1654 », zonder evenwel deze bewering door bronvermelding te staven.

(38) In dit kavelboek ontbreken evenwel de kaarten. P. MAES heeft in 1791, aan de hand van dit kavelboek een nieuw « Caert Everinge ende prijsje Boek » (R.A.B., inv. Vredepolder, nr. 7) van deze polder opgemaakt, waarin de kragen wel voorkomen. De nummers van de percelen blijken in beide kavelboeken overeen te komen, waaruit we mogen besluiten dat in 1665 deze kragen nog niet bestonden.

In de « Chronycke » van F.J. De Castro (1887-88) vinden we twee data vermeld waarop zich dijkdoorbraken hebben voorgedaan die wel de twee belangrijke welen gevormd kunnen hebben waardoor een kraagvormige ombuiging van de dijk achteraf noodzakelijk was, nl. in 1675, toen in de maand mei de Hollanders de dijk doorstaken (p. 320); en in 1683, tijdens een grote stormvloed (p. 338). Het jaar 1688 kan waarschijnlijk als datum antequem vooropgesteld worden, vermits toen, door het indijken van de Arenbergpolder, de zeedijk van de Konings-Kieldrecht-polder niet meer in rechtstreeks contact stond met de Schelde, Op de kaarten in het « Kavelboek » van 1791 door P. Maes (R.A.B., inv. Vrede-polder, nr. 7) staan de twee kragen dan ook wel aangeduid. Merkwaardig is dat de noordelijke kraag toen groter was dan de zuidelijke ⁽³⁹⁾, terwijl dit in het huidige landschap juist andersom is.

Zowel in de Konings-Kieldrecht-polder als in de Kallo-polder vinden we op onze kaart IV kreken terug die in het « Verdroncken Landt van Kieldrecht, Calloo, etc. » voorkwamen. Enkel de zijarmen blijken in niet geringe mate verland te zijn geweest. Van de kreekarm De Val vinden we op de kaart van 1662 door A. Van Landeghem, gekopieerd door J. Van Bouchoute (R.A.G., nr. 448), niets meer terug. Deze kreek zal dus wel nooit diep geweest zijn. In de Kallo-polder bleef de Meikader de voornaamste kreek. De waterloop die toen de bovenloop vormde van de Meikader tot aan de dijk van St.-Antonius Hoek, is vermoedelijk als drainagegracht gegraven. Wellicht is een ondiepe depressie in het landschap hierbij richtinggevend geweest.

De smalle moerasstroken die we binnendijs langs de zeedijk van de Konings-Kieldrecht-polder en de Kallose Dijk aantreffen, zijn voorzeker ontstaan door afgraving, ten einde het dijklichaam met een vruchtbare bodemlaag te bedekken om een snelle begroeiing van de dijk in de hand te werken.

Door deze inpolderingen werd het sedimentatieproces in het drijvend landschap ten noorden van de St.-Niklaaspolder sterk in de hand gewerkt, zodat het een 30-tal jaren later zo ver verland was, dat hier ook aan inpoldering gedacht kon worden. In 1688 werd dan de dijk gebouwd die de Arenbergpolder insloot. Aan deze dijk dienen we ook even meer aandacht te schenken. De dijk-

(39) Dit blijkt niet alleen op de kaart, maar ook de aangegeven oppervlakte van de percelen binnen de kragen is dienaangaande duidelijk.

putten die langs deze dijk op onze kaart als moerassen staan aangeduid, moeten ook door uitgraving ontstaan zijn, zoals de bovenvermelde dijkputten langs de zeedijk van de Konings-Kieldrecht-polder en de Kallose Dijk. Toch is het merkwaardig dat we alleen deze dijkputten langs de dijk van de Arenbergpolder in het huidige landschap nog terugvinden. Hieruit mogen we besluiten dat ze merkkelijk dieper werden uitgegraven. Dit feit, samen met de aanwezigheid van oeverwallen aansluitend bij deze dijkputten, wijst er ons inziens op dat deze dijk grotendeels gebouwd werd in de verlande bedding van de kreek die de Grote Geul van Kieldrecht met de Meikader verbond. Een dergelijk tracé was hier voorzeker verantwoord, vermits een met zand opgevulde kreekbedding een stevig fundament vormt voor een nieuwe dijk. Ook moet het hier voorzeker moeilijk geweest zijn om over de aarde te kunnen beschikken voor de opbouw van het dijklichaam. Aanvoer van elders met vletschuiten dient hier, omwille van het ontbreken van degelijk bevaarbare toegangswegen, als onmogelijk beschouwd te worden. De kreken naar Saafingen zullen hiertoe wel niet geschikt geweest zijn. En voldoende brede buitendijkse schorren waren te ver af gelegen, zodat transport over het land ook heel moeilijk was. Derhalve moest naar lokaal materiaal voor dijkaarde gezocht worden. We mogen dan ook veronderstellen dat de nodige dijkaarde voor de opbouw van het dijklichaam uit deze dijkputten, binnendijks in de polder, werd uitgegraven. Aan uitgraving buitendijks kon immers niet gedacht worden, omdat dit gevaar zou opleveren voor het verglijden van de dijk. Daarom waren deze dijkputten dieper uitgegraven dan deze langs de andere dijken.

In de Scheldeschorren langs de Kallopolder werden ook nog twee kleine polders ververst, nl. in 1663 de Krankeloon-, en in 1674 de Royalpolder.

Wanneer juist de Paardenschor werd ingedijkt konden we niet achterhalen. Dit moet omstreeks 1660 gebeurd zijn, vermits in 1663 een « Conterboek » en een « Bestekboek van de Paardenschor » (R. A. B., inv. Vredepolder, nr. 16 en 17) werden opgemaakt. En vermoedelijk werd ook reeds vroeger een poging ondernomen om deze buitendijkse schorre droog te leggen. Immers, op de kaart van P. Van

duid in de uiterwaarden van deze polder. Wijst dit op een ouder tracé van de Scheldedijk om deze Paardenschor heen, of is dit een overblijfsel van een mislukte indijkingspoging? Het indijken van dit gebied moet wel op grote moeilijkheden gestuit zijn, omdat de Scheldedijk hier in sterke mate onderhevig is aan de erosie van het getijdewater. Om dit gevaar voor dijkvallen te bestrijden waren toen zelfs een negental dammen dwars op de dijk gebouwd ⁽⁴¹⁾.

Welke wijzigingen in het landschapsbeeld hebben zich ondertussen voorgedaan in de polders die vóór 1622 werden ingedijkt? Op de beschikbare kaarten kunnen we opmerken dat in de Doelpolder al de zijarmen van het Grote Gat (Den Deurgang) volledig verdwenen waren. We vinden ze ten minste op geen enkele kaart terug. Anderzijds zien we dat in de Rode Moerpolder, St.-Gillis-Broekpolder, Saligempolder en het Rietland, meer zijarmen van de St.-Jacobskreek staan aangeduid dan op de kaarten uit de vorige periode. Mogen we hieruit besluiten dat zich hier nieuwe overstromingen hebben voorgedaan? Voorzeker niet. Dit verschillend landschapsbeeld met kaart III is ons inziens te wijten aan de waarde van de oude documenten. De cartografen van vóór 1650 moeten hier ongetwijfeld verschillende details hebben weggelaten, die op latere kaarten wel werden aangeduid. Dit geldt ook voor de welen die nu in de kragen, die reeds op kaart II stonden aangeduid, staan opgetekend. De cartografen van de Doelpolder moeten daarentegen nu wel details over het hoofd hebben gezien. Immers, sommige zijarmen van het Grote Gat (Den Deurgang) van Doel vinden we op de volgende kaarten terug. Daarom hebben we die krekken en welen, waarvan we aan de hand van deze gegevens mogen veronderstellen dat ze in een bepaalde periode wel hebben bestaan, zonder dat we ze evenwel voor die periode op oude kaarten aangeduid vinden, op de overeenkomstige kaarten toch getekend.

Het dambordpatroon van de grachten in het Rietland (Extentiepolder) is hier wel een nieuw element. Dit eigenaardig tracé dient voorzeker aan het ingrijpen van de mens te worden toegeschreven. Waarom ze werden gegraven is ons niet duidelijk. Mogelijk zijn het

(41) Dat deze dammen, die op de kaart van P. VAN LANDEGHEM staan aangeduid, niet als zgn. duikeldammen beschouwd mogen worden — d.w.z. dammen die in de schorren werden gebouwd om het uitgraven van de nodige dijkaarde mogelijk te maken (F. PRIMIS, 1951, pp. 15-19) — blijkt hier overduidelijk uit de kaart. Zes van deze dammen bevinden zich immers buiten het schorregebied.

rootputten. Of werd hier turf gestoken? Op de bodemkaart vinden we hier omheen evenwel nergens veen op geringe diepte aangeduid.

Over de toestand van het gebied dat op de linkeroever nog verdrinken bleef, beschikken we over geen cartografische detailgegevens. De beschikbare kaarten duiden het gewoon als overstroomd aan, zonder kreken aan te geven. Toch hebben we getracht, aan de hand van de kaarten III en V, het vermoedelijk uitzicht van de kreken in dit gebied te tekenen.

De welen die, aansluitend bij de Wilmarsdonkse Dijk in de Polder van Wilmarsdonk worden aangetroffen, eisen hier onze speciale aandacht. R. Havermans (1956, p. 31) noemt ze een «unicum in onze Antwerpse Noorderpolders». Twee belangrijke feiten staven deze typering. Enerzijds vinden we nergens anders dergelijke aaneenschakeling van welen naast een dijk en anderzijds zijn het de grootste en diepste welen die we in deze polders aantreffen. R. Havermans (1956, p. 21) beschrijft ze aldus: «Van West naar Oost lagen er, omstreeks midden 1949: a) het Rode Wiel, groot 1 ha 33 a 35 ca, met een moerassige uitloper tegen de Wilmarsdonkse Dijk van 1 ha 14 a 10 ca; b) het Maai-Mertenswiel, dat in 1846 een oppervlakte had van 11 ha 13 a 20 ca; c) het Zandvoortwiel, groot 3 ha 89 a 35 ca; d) de Buysseput, in 1846: 1 ha 37 a 50 ca groot; e) het Molenwiel of Schouwkwenswiel, groot 3 ha 98 a 85 ca, met zijn aanhangsel het Wiel van 't Hof, groot 1 ha 24 a 50 ca; f) het Romeinse Wiel, groot 1 ha 64 a 75 ca; g) het Lange Wiel of Sprangwiel, groot 1 ha 26 a 65 ha». Door middel van peilingen en boringen kon hij constateren dat, omstreeks 1950, de Zandvoortkreek ten noorden van de Wilmarsdonkse Dijk een diepte had tot het peil van $-5,20$ m., een diepte welke geleidelijk afneemt naar het Zuiden toe (p. 17). In het Zandvoortweel zelf zou de grootste diepte slechts tot -2 m. reiken (p. 26), terwijl het Rode Weel tot -12 m. diep was (p. 25). Hierbij moeten we noteren dat F. Prims (1952, p. 17) voor het Zandvoortweel «een kolk van 30 voet diep» vermeldt, in zijn bijdrage met de veelzeggende titel: «De Ramp van de Santvoortkreek te Wilmarsdonk - sept. 1649». Wanneer we hierbij rekening houden met het tracé der dijken en kragen tijdens en na de grote bedijkingswerken, zoals we ze uit archivalia — en hier dienen we dan vooral te verwijzen naar de an. ms. kaart A.R.B., K & P in hand., nr. 2637 en de kaart van Henselmans & Bollaert, A.R.B., K & P in

hand., nr. 2660 – menen te kunnen aflezen, dan kunnen we de ontstaansgeschiedenis van deze welen als volgt vooropstellen:

1. De eerste groep omvat deze welen die ontstaan zijn enkel door het afsluiten van de kreken. De delen die binnen de kragen gelegen zijn waren op die wijze onttrokken aan het natuurlijk sedimentatieproces zodat ze als grote vijvers bleven bestaan. Overslagpakketten dienen hier dan uiteraard ook te ontbreken. Zoals we uit de kaart kunnen aflezen blijkt dit o.a. het geval te zijn voor het complex van het Romeins Weel-Sprangweel en mogelijk ook van het Zandvoortweel, indien we ons, voor wat de diepte van dit weel betreft, mogen baseren op de cijfers van R. Havermans, en niet op die van F. Prims.

2. Bij andere welen is de ontstaansgeschiedenis ingewikkelder. Ook deze kennen in hun aanleg een gelijkaardig ontstaan als die van de eerste groep, nl. een poging tot afsluiten door middel van een kraag. Maar zoals uit de kaart blijkt, werd deze kraag nog doorbroken. Bij deze doorbraken van de kraagdijken werden, aansluitend bij deze dijken diepe kolken geslagen. Het feit dat, op de vermelde kaart A.R.B. nr. 2637 het Schoors-gat (het latere Rode Weel) enkel als een vijver, centraal in de dijk getekend staat, doet ons dan ook een verklaring aan de hand voor de grote diepte van dit weel. Dergelijk ontstaansgeschiedenis kende ook het Maai-Mertensweel.

In de Noordlandpolder is in 1690 ⁽⁴²⁾, aansluitend bij de welen in de Armendijk, een nieuwe weel geslagen, ook weer door een kleine kraag afgesloten.

Voornaamste geraadpleegde kaarten:

- « Caerte ende Metinge van de Bedijckte Polders van Lilloo, Stabroeck, Santvliet ende Beirendrecht... » van 1652 door M. VAN GELRE, gekopieerd door P. STIJNEN in 1750 (A.R.B., K & P in hand. nr. 2656).
- De ms. kaart van 1654 door J. BALE (R. A. G., nr. 440).
- De an. ms. kaart van 1654 (R. A. G., nr. 821).
- De ms. kaart van 1655 door J. BALE (R. A. G., nr. 714).
- De ms. kaart van 1655 door M. VAN GELRE (A.R.B., K & P in hand. nr. 407).
- De an. ms. kaart van 1655 (R. A. G., nr. 481).
- «Caerte figuratieve van 't Landt van Waes ende Hulster Ambacht» van 1656 door P. VERBIST (R. A. G., nr. 716 en S. A. A., nr. 31/6e).
- Het kaartboek van 1657 door A. HENDRICK (S. A. A., polderarchief nr. 221).

(42) Deze datering lezen we af op de kaart van W.T. HATTINGA (R. A. M., Atlas Staats Brabant I, blad 7).

- De kaart van het Land van Waas van 1661 door N.J. VISSCHER (R.A.G., nr.814).
- De ms. kaart van 1661 door C. HENSELMANS & Ir. BOLLAERT (A.R.B., K & P in hand. nr. 2660).
- De ms. kaart van 1662 door A. VAN LANDEGHEM, gekopieerd door J. VAN BOUCHOUTE in 1684 (R.A.G., nr. 448).
- De ms. kaart van 1666 door J. VAN PUYVELDE, in kopie door J.F. PEETERS van het jaar 1823 (privé-bezit).
- De ms. kaart van 1668 door H. HONIEBORG (A.R.B., K & P in hand. nr. 418).
- Een andere ms. kaart van 1668 door H. HONIEBORG (A.R.B., K & P in hand. nr. 408).
- De ms. kaart van 1680 door VAN LANDEGHEM (R.A.B., Inv. Vredepolder nr. 8).
- « Caerte fiegurative van het Land van Waes » van 1681 (R.A.G., nr. 433), gekopieerd door P. VAN LANDEGHEM in 1772 (R.A.G., nr. 1309).
- De ms. kaart van 1685 door J.C. VAN LYERE (S.A.A., nr. 31/1).
- De an. ms. kaart van 1685 (A.R.B., K & P in hand. nr. 2655).
- « Kaerte van de Heerlijkheit van Beirendregt » van 1749 en de kaart van « De Stadt ende de Heerlijkheit van Santvliet » van 1707, door W.T. HATINGA gekopieerd van kaarten opgemaakt door HASENBERG, respectievelijk in 1695 en 1693 (R.A.M., Atlas Staats Brabant I).
- De kaart van de « Paardeschorre Polder » door P. VAN LANDEGHEM, gekopieerd door RICQUIER in 1738 (A.R.B., K & P in hand. nr. 411) en door D.W.C. HATINGA in 1746 (R.A.M. Atlas Staats Brabant I).
- De kaart, gekopieerd door DE WAAL in 1739 en door D.W.C. HATINGA in 1746 (R.A.M., Atlas Staats Brabant I).
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 31/2e.
- De an. en onged. ms. kaart S.A.A., nr. 31/23.

KAART V: DE TOESTAND TUSSEN 1700 EN 1750

De meest ingrijpende verandering in het landschapsbeeld deed zich, rond de 17^e eeuwwisseling, voor in de Polder van Oorderen. Toen in 1722 de Scheldedijk werd gebouwd, waardoor na 90 jaar overstroming deze polder werd drooggelegd, werd een periode afgesloten waarin het Scheldewater hier grote verwoestingen had aangericht. Aan de nieuwe dijk diende dan ook een volledig nieuw tracé gegeven. De gebeurtenissen tijdens de tweede helft van de 17e eeuw dienen we hier niet meer te herhalen. Toch moeten zich ook nog andere belangrijke feiten hebben voorgedaan, waarover we echter minder gedetailleerde gegevens terugvonden. Zo stellen we vast dat de kraag in de Kauwensteinse Dijk een S-vormig verloop gekregen heeft, waaruit we dienen af te leiden dat een dijkdoorbraak heeft plaatsgevonden door de reeds bestaande kraag en waardoor een dubbele, dus S-vormige ombuiging, noodzakelijk bleek om dit gat te dichten. Wanneer dit

alles gebeurd is weten we niet. En « de kans dat dit vraagstuk ooit zal opgelost worden, schijnt ons veeleer gering » schrijft R. Havermans (1956, p. 76). De ms. kaart door Van Sittaert van 1711 (R. A. A., nr. 1146) toont nog altijd de enkelvoudige ombuiging. Nochtans stond het Rode Weel volgens deze kaart, dwars doorheen deze kraag in verbinding met de krekken in de Lillopolder. En indien we uit het feit dat de an. ms. kaart S. A. A., nr. 31/2e, die slechts gegevens vermeldt tot het jaar 1683, in dat jaar zou zijn opgemaakt ⁽⁴³⁾, dan mogen we besluiten dat deze S-vormige kraag rond 1680 moet aangelegd zijn. De kaart van Van Sittaert moet dan een ouder beeld geven dan op deze kaart is aangeduid.

Het krekensysteem in het noordelijk deel van Oorderenpolder onderging weer belangrijke wijzigingen. Voorzeker dient de vloedgolf van 1682, waarbij een gat werd geslagen in de oostelijke dijk van deze polder, hiervoor verantwoordelijk gesteld. Hierdoor werd de Grote Geul ('t Groote Gat) weer uitgediept. De Kauwensteinse Geul vormde met de Moerkreek een afzonderlijk systeem in het noordelijk deel van deze polder.

In de periode die deze overstroming voorafging moet de verlanding hier wel heel actief geweest zijn. Daarom staat de Grote Geul, hier het Grote Gat genaamd, veel smaller getekend. En ook de zijarmen, zoals het Maai-Mertens Gat en het Zandvoortgat zijn in sterke mate aan verlanding onderhevig geweest. Hierdoor had ook het schorregebied sterk uitbreiding genomen. Moeten we, uit het feit dat op de kaart van P. Domus van 1722 (S. A. A., nr. 31/2c) meer zijarmpjes getekend staan in de bovenloop van al deze krekken besluiten dat de oudere cartografen deze details over het hoofd hebben gezien? Het is voorzeker ook mogelijk, en naar onze mening meer waarschijnlijk, dat deze kreekjes recent gevormd werden. Immers, het ontwateren van een schorre wordt in dergelijke mate door de plantengroei bemoeilijkt, dat nieuwe kreekjes ontstaan. Bij de incultuurname van deze polder werden alle kleine kreekarmpjes opgevuld ten einde een regelmatig percelenpatroon te bekomen. Dit is dan ook het enige verschil dat we opmerken tussen de kaart van P. Domus van 1722 en die van G. Van Goethem van 1723 (R. A. A., nr. 73).

(43) Het feit dat op deze kaart het Oorderse Gat van 1682 nog niet door middel van een kraag, gebouwd in 1683, is gedicht, staft ook deze veronderstelling.

Ten noorden van de Kauwensteinse Dijk zijn alle krekken merkelijk smaller getekend. Ze waren dus ook aan het verlanden.

Op de linkeroever zijn geen nieuwe inpolderingen gebeurd. Daarentegen verdronken, zoals we reeds vermeldden, in 1715 de Luyspolder en de Paardenschor. Van de vernietigde dijken bleven nog enkele korte stukken bewaard.

Ook in de St.-Annapolder moet zich, nabij fort Liefkenshoek een dijkbreuk hebben voorgedaan, waardoor een nieuwe kreek werd gevormd. Blijkbaar heeft de ringgracht rond dit fort een niet onbelangrijke rol gespeeld bij de vormgeving van deze kreek. Door het bouwen in 1715 (44) van de « Vercoringe », een kleine ringdijk omheen het fort, trachtte men vermoedelijk het overstromingsgevaar door deze nieuwe kreek zoveel mogelijk te beperken. Tot datzelfde doel werd dan ook waarschijnlijk in deze periode de Verkortingsdijk in de Doelpolder gebouwd, waardoor deze polder onderverdeeld werd in de Grote en Kleine Doelpolder.

Op de kaart van J.B. Manderscheidt van 1713, gekopieerd door Van der Spriet in 1765 (R.A.G., nr. 443) zien we ook voor het eerst de kragen (45) in de zeedijk van de Konings-Kieldrecht polder. Dat ze veroorzaakt zijn door dijkdoorbraken blijkt duidelijk uit de belangrijke welen die in deze kragen terug te vinden zijn. En, zoals we reeds vermeldden, hebben we niet kunnen achterhalen wanneer deze doorbraken hebben plaatsgehad.

In de overige polders op de linkeroever hebben zich weinig ingrijpende veranderingen voorgedaan.

In de Kallopolder werd een nieuw afwateringssysteem gegraven. De watergang naar de dijk van St.-Anthonius-Hoek vinden we niet meer terug. Daarentegen stond de Meikader toen in verbinding met de Grote Geul van Kieldrecht door een gracht langsheen de dijken van de St.-Niklaas- en de Konings-Kieldrecht polder.

Enkel het gebied van de Nieuw Arenberg- en de Prosperpolder bleven nog steeds overstromd. Een aaneengesloten systeem van krekken stond, volgens de ms. kaart van J. Van Goethem van 1738

(44) Volgens aanduiding op de kaart van J. VAN GOEIJEM van 1738 (A.R.B., K & P in hand. nr. 441).

(45) De kaart van Vlaanderen van E. FRICX, van 1706 (R.A.G., nr. 435) duidt reeds één kraag aan. Deze kaart, op kleine schaal getekend, is echter heel schematisch.

(A.R.B., K. & P. in hand., nr. 441) in deze « Bevloeijsde Landen op Keijsers Bodem » in noordelijke richting met de Schelde in verbinding. In de hoofdaders van deze krekken herkennen we nog de toestand van rond 1650. En ook hier weer staan nieuwe krekken aangeduid, zoals het Bakkershol en een zijarm van de Deirink Scheir. Op een oudere kaart van G. Van Goethem (A° 1729), gekopieerd door P. Cap in 1764 (privé bezit), staat de Deirink Scheir zelfs in verbinding getekend met de Zandkreek. Vermoedelijk is ook hier weer de ontwatering van het schorregebied oorzaak van deze regressieve erosie. In hoeverre deze drijvende landen toen reeds tot schorre waren verland is uit de beschikbare kaarten niet af te lezen. Onze begrenzing is daarom een interpolatie van de toestand op kaart IV en kaart VI.

Volgens enkele kaarten, die meestal gans Noordelijk-Vlaanderen weergeven, zou het Grote Gat (den Deurgang) in de Kleine Doelpolder toen langs dit krekensysteem met het Gat van Saafingen in verbinding hebben gestaan. Het betreft hier de kaarten door E.H. Frickx van 1704 (S.A.A., nr. 31/6c) en 1706 (R.A.G., nr. 435) en 1708 (K.B.B., nr. III 16722), A. Graet van 1719 (R.A.G., nr. 23) en 1720 (K.B.B., nr. 1678/ID), G. Davet van 1724 (S.A.A., nr. 31/6a) en D.W.C. Hattinga van 1745, een kopie van een kaart van Ricquier en « andere gesw. Landmeters » (R.A.M., Atlas Staats Brabant). Al deze kaarten zijn blijkbaar op dezelfde bron gebaseerd, gezien de soms eigenaardige tekening van sommige landschapselementen. Aan deze voorstellingswijze menen we dan ook geen waarde te moeten hechten. Dit geldt insgelijks voor de krekken en welen in de Arenbergpolder, zoals ze op al deze kaarten getekend staan, en die we nergens anders op een dergelijke wijze terugvinden.

Voornaamste geraadpleegde kaarten:

- « Carte très particulière du Pays de Waes » van 1706 (R.A.G., nr. 435) en de « Carte particulière des environs d'Anvers, Gand, Hulst et de Tout le Pays de Waes » van 1708 (K.B.B., nr. III 16722/15bis), twee kaarten van E.H. FRICKX.
- De ms. kaart van 1711 door C. VAN SITTAERTS (R.A.A., nr. 1146).
- De ms. kaart van 1713 door P. VAN LANDEGHEM, gekopieerd door J.B. MANDERSCHIEDT in 1738 en door VAN DER SPIET in 1765 (R.A.G., nr. 443).
- De ms. kaart van 1713 door J.B. MANDERSCHIEDT (R.A.G., nr. 820).
- De an. ms. kaart van 1718 (A.R.B., K & P in hand. nr. 28).
- « Carte particulière des environs de Bruges, d'Anvers, l'Ecluse et autres avec les nouvelles limites » van 1719, gedrukt te Gent bij A. GRAET (R.A.G., nr. 23).

- De ms. kaart van 1722 door P. DOMUS (S. A. A., nr. 31/2c).
- Verschillende kaarten uit de atlasen « Staats-Vlaanderen » en « Staats-Brabant » door W. T., D. W. C. en A. HATINGA (R. A. M. en R. A. S. G.): « Limites qu'on a demandé en Flandre » door RICQUIERE, gekopieerd door D. W. C. HATINGA; « De Cavelingen der landen,... » getekend door W. T. en D. W. C. in 1740 en aangevuld door A. HATINGA in 1749; de « Kaarte van het Paard Schorre en Den Doel » en de « Paardeschorre Polder » in 1746 gekopieerd door D. W. C. van twee kaarten opgemaakt door RICQUIERE; de « Polder van Oorden » getekend door J. VAN GOEIJHEM in 1723 (R. A. A., nr. 73), gekopieerd door W. T. HATINGA.
- « Les environs d'Anvers, d'Hulst, d'Axel, de Santvliet, de Lillo, de St. Nicolaas et du Sas de Gand » van 1724 door G. DAVEI uitgegeven te Parijs (S. A. A., nr. 31/6a).
- De ms. kaart van 1726 door F. VAN DER STRAETEN (A. R. B., K & P in hand. nr. 1639).
- De ms. kaart van 1729 door G. VAN GOEIJHEM, gekopieerd door P. CAP in 1764 (privé-bezit).
- De ms. kaart van 1732 door J. T. ROELANS (A. R. B., K & P in hand. nr. 2667).
- « Carte du Poldre de Paerde Schoor, du Doel et autres voysins » van 1738, gekopieerd door A. H. BRUMMEL (A. R. B., K & P in hand. nr. 412).
- De ms. kaart van 1738 (A. R. B., K & P in hand. nr. 2636).
- De ms. kaart van 1738 door J. VAN GOEIJHEM (A. R. B., K & P in hand. nr. 441).
- « Plan figuratif du Poldre de Callo » van 1745 door J. VAN GOEIJHEM (A. R. B., K & P in hand. nr. 1578).
- « Caerte Figurative van de Situatie der Stadt Antwerpen » van 1748 door P. STIJNEN (S. A. A., nr. 31/9).
- De ms. kaart van 1748 door P. STIJNEN (R. A. A., nr. 1148).
- « Situatie der Forten van de Staat op de Schelde » van 1749 door A. HATINGA (A. R. B., K & P inv. in hand. nr. 5005).
- « Caerte van den Polder Den Doel » van 1750 door P. STIJNEN (A. R. B., K & P inv. in hand. nr. 669).
- De an. en onged. ms. kaart A. R. B., K & P in hand. nr. 414.
- De an. en onged. ms. kaart A. R. B., K & P in hand. nr. 75.

KAART VI: DE TOESTAND OMSTREEKS 1775

Alhoewel er tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw – vooral op de linkeroever – nog een belangrijk deel van het landschap overstroomd bleef, werd er toch weinig inpolderingswerk verricht. Enkel op de rechteroever werden twee kleine gebieden drooggelegd, nl. de Kabeljouwvolder aan de Nederlandse grens in 1768 en de Wijtvlietpolder in 1774 ⁽⁴⁶⁾.

(46) Op de FERRARIS-kaart, opgemaakt tussen 1771 en 1778, staat de Wijtvlietpolder nog niet aangeduid.

In het reeds ingepolderd gebied hebben er zich blijkbaar wel belangrijke wijzigingen voorgedaan. Dit lezen we af op de Ferraris-kaart, de eerste gedetailleerde topografische kaart die het ganse Belgisch grondgebied voorstelt. Deze kaart vormt dan ook het basisdocument voor onze kaart VI. Maar de Ferraris-kaart vertoont voor dit gebied enkele merkwaardige foutieve voorstellingen, die we aan de hand van archiefkaarten hebben trachten te verbeteren.

We menen uit onze kaart VI te mogen besluiten dat tijdens deze periode het verlandingsproces wel heel actief was. Sommige krekten, die op onze kaart V als min of meer brede geulen staan aangeduid, zijn op deze kaarten als moerassen getekend. Als dusdanig dienen we te vermelden: de kreekstelsels van de Grote Geul (Nortschen Vuyl Schijn) en de Kauwensteinse Geul in Oorderenpolder ⁽⁴⁷⁾, de Boomse Kreek en de Kreek naar fort Liefkenshoek in de St.-Annapolder, evenals beperkte delen van de Snelle Kreek, de Zuidhavenloop bij Zandvliet en de Grote Geul van Kieldrecht. Ook het Maai-Mertensweel en het Zandvoortweel zouden volgens de Ferraris-kaart tot moerassen zijn verland. De bovenloop van de belangrijkste krekten in dit landschap is nu ook veel smaller getekend. Dit merken we vooral bij de Grote Geul van Kieldrecht en het Doelse Gat. Anderzijds tekent de Ferraris de benedenloop van het Doelse Gat en de Snelle Kreek opvallend breed. Uit de eigenaardige vormgeving van deze krekten mogen we evenwel besluiten dat de Ferraris-kaart ook hier niet ten volle betrouwbaar is. En ook de verlanding van het Maai-Mertens- en Zandvoortweel lijkt ons onwaarschijnlijk.

De snelle verlanding moet voorzeker grotendeels aan vervening toegeschreven worden. Toch mogen we ook aannemen dat in een ingepolderd gebied, korte brede geulen door slibsedimentatie snel kunnen worden opgevuld.

In hoeverre veenontginning dit landschapsbeeld heeft beïnvloed, kunnen we uit de kaart niet aflezen. Voorzeker werd er toen aan veensteken gedaan. De kleine taluds die we aan de rand van de belangrijkste kreekbeddingen in het huidige landschap nog aantreffen, moeten vermoedelijk uit deze periode dateren. Ze werden gevormd

(47) In de Polder van Oorderen vinden we de krekten niet enkel op de FERRARIS-kaart als dusdanig aangeduid, maar ook op de ms. kaart van J.B. WILLEMSSEN van 1771 (A.R.B., K&P in hand. nr. 2662).

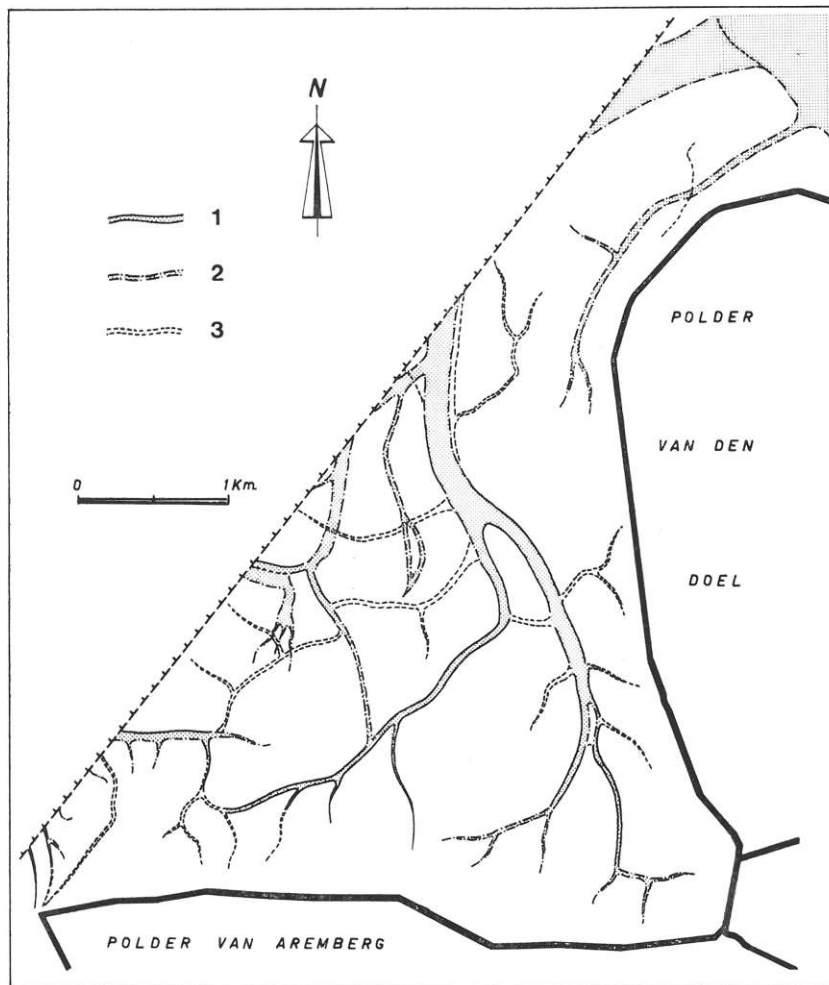

Fig. 8. *Het verdrongen land van Kieldrecht,*

volgens de kaart van de Ferraris (1771-1778), vergeleken met de « Kaarte van de Dykagien van Kieldrecht en Aremberg, A° 1784» (A.R.B., inv. in hand. nr. 5796).

1. kreen volgens beide kaarten.
2. kreekarmen volgens de « Kaarte van de Dykagien... ».
3. kreekarmen volgens de Ferrariskaart.

door uitvening van de kreekoevers vanuit kleine bootjes, — een systeem dat in dit gebied voorzeker werd toegepast —.

En ook hier weer moeten we constateren dat op de geraadpleegde kaarten gegevens ontbreken die op de kaarten uit de vorige en uit de volgende perioden wel voorkomen. Derhalve hebben we ze ook op onze kaart VI overgenomen.

De kaart van de Polder van Borgerweert van 1780 door P. Stijnen (S.A.A., nr. 31/4c) is evenwel heel gedetailleerd en geeft ons voor het eerst een nauwkeurig inzicht in het drainagesysteem in deze polder. We merken er hoe vier parallelle kreekarmen naar het Oosten toe samenstreamden en ten noorden van het fort in de Schelde uitmondde.

In het drijvend gebied van de Nieuw Arenberg- en de Prosperpolder blijkt het karteringswerk omstreeks 1775 nog grote moeilijkheden te hebben opgeleverd. De kaart van de Ferraris vertoont hier voorzeker de grootste fouten en planimetrische vervormingen⁽⁴⁸⁾. Dit konden we constateren aan de hand van drie kaarten die dit drijvend landschap heel gedetailleerd weergeven, nl. de ms. « Kaarte van de Dykagien van Kieldregt en Aremberg, A° 1784 » (A.R.B., Inv. in hand., nr. 5796), afgebeeld in fig. 9, een ms. kaart van D.W.C. Hattinga van jan. 1784 (R.A.G., nr. K. 1860), die op enkele details na, volledig met de vorige kaart correspondeert, en een ms. kaart van P. Lippens, J. De Bruyn, F. Gillis en J. Manderschaut van 1780 (A.R.B., K. & P. in hand., nr. 2653) die enkel het zuidelijk deel van dit gebied weergeeft. Deze kaarten zijn beter betrouwbaar dan die van de Ferraris, omdat ze, althans de eerste twee, werden getekend in het jaar van de indijking van de Nieuw Arenbergpolder, dus in 1784, en vermoedelijk met dat doel werden opgemaakt. De nieuwe dijk staat op die twee kaarten dan ook heel juist getekend. De gegevens die we op deze drie kaarten aantreffen hebben we samengebracht op fig. 10. Hierbij kwam ook vast te staan dat de kreek waarlangs de Rozijnse Kil met de Deirink Scheir in verbinding stond op de « Kaarte van de Dykagien van Kieldregt... » en de kaart van Hattinga voorzeker onjuist is gesitueerd. De kaart van Lippens e.a. duidt ze immers aan op de plaats waar we in het huidige landschap nog een verlande kreekarm terugvinden.

Ook was het moeilijk de monding van het Doelse Gat juist te si-

(48) Op fig. 8 hebben we getracht de krekken die FERRARIS tekent, in het krekensysteem volgens de « Kaarte van de Dykagien... » (A.R.B., nr. 5796) te herkennen.

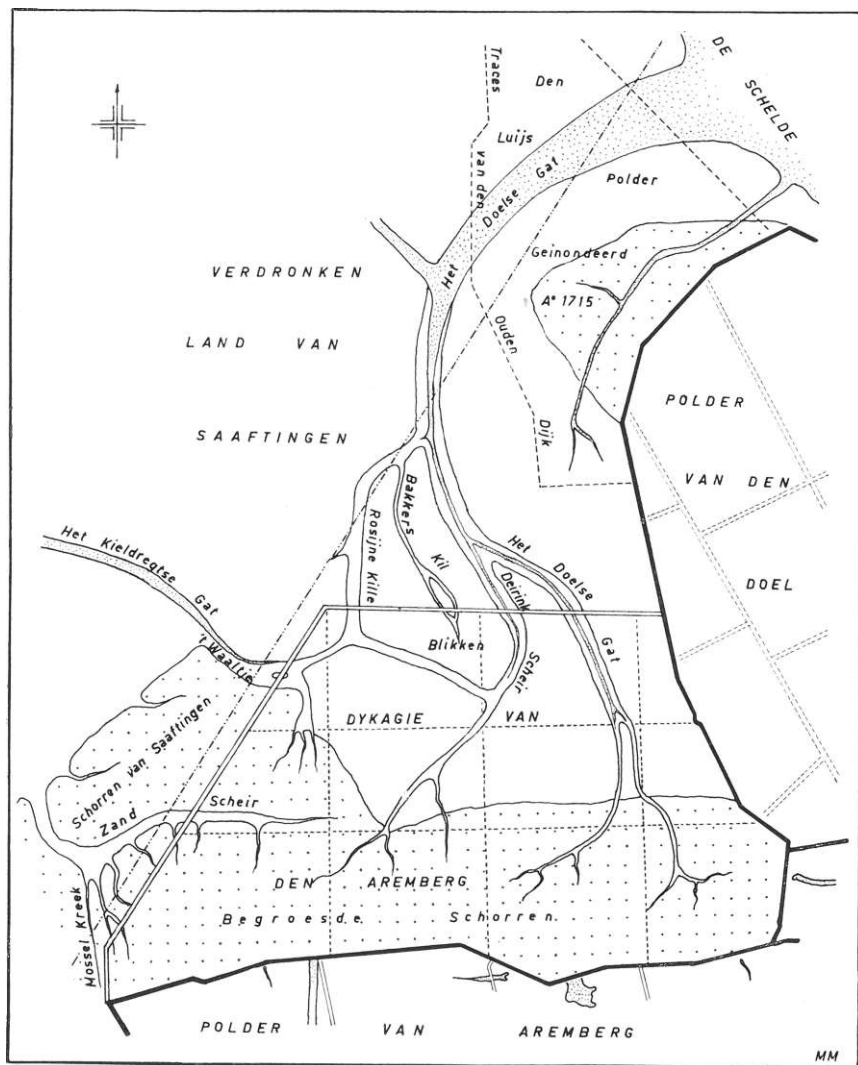

Fig. 9. « Kaarte van de Dykagien van Kieldregt en Aremborg, A° 1784 »,
 A. R. B., K & P Inv. in hand. nr. 5796.

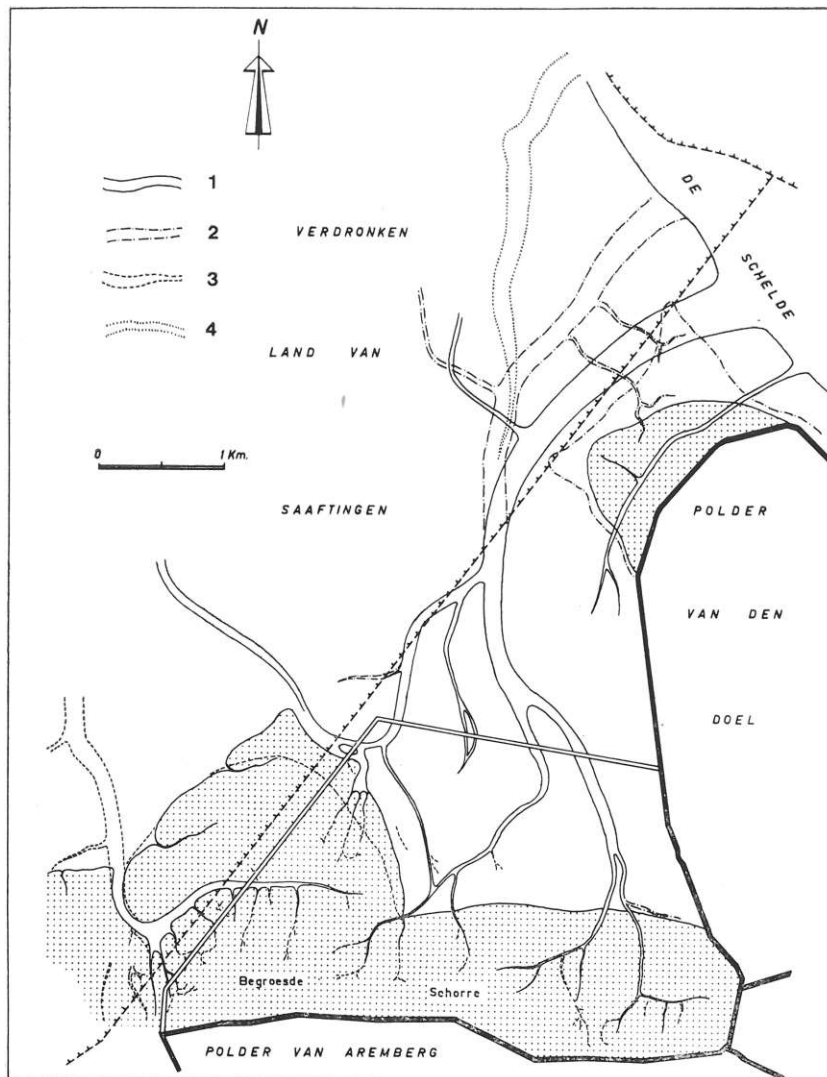

Fig. 10. *Het verdrongen land van Kieldrecht in 1784.*

1. Volgens de «Kaarte van de Dykagien van Kieldregt en Aremborg. A^o 1784». (A. R. B., Inv. in hand. nr. 5796).
2. Afwijkingen volgens de «Kaarte Figurative der Nieuwe Dijckagie van Kieldregt Staaten Bodem en den Arenberg Keyzers Bodem. Geformeert in January 1784». D. W. C. Hattinga. (R. A. G., nr. K 1860).
3. Afwijkingen volgens de «Kaarte Figurative van een Gedeelte van Staeten en Coninginnens Kieldrecht, alsmede vanden polder van Arenberg. 25 July 1780». P. B. Lippens, J. F. De Bruyn, F. Gillis, J. P. Manderschaut (A. R. B., K&P in hand. nr. 2653).
4. Fossiele kreek volgens de «Geologische Kaart van Zeeuws-Vlaanderen». F. F. F. E. Van Rummelen, 1965.

tueren. Volgens de « Kaarte van de Dykagien... » mondde ze uit op Belgisch grondgebied. Hattinga echter situeerde de benedenloop van het Doelse Gat volledig in Zeeuws-Vlaanderen. En op de geologische kaart van Zeeuws-Vlaanderen (F.F.F.E. Van Rummelen, 1965) vinden we een fossiele kreek terug die blijkbaar bij het Doelse Gat aansluit (zie fig. 10). Van de loop, zoals Hattinga hem aanduidt, vinden we op deze kaart niets terug. Deze verschillende voorstellingswijze heeft ook tot gevolg dat het schorregebied ten noorden van de dijk van Oude Doel op de kaart van Hattinga veel groter is dan op de « Kaarte van de Dykagien... ».

Welke besluiten dienen uit deze kaarten nu afgeleid? Vooreerst stellen we vast dat de Nieuw Arenbergpolder werd ingedijkt, toen ongeveer de helft van het gebied tot « begroesde schorre » was verland. Het krekensysteem tijdens deze periode blijkt duidelijk in overeenstemming met de huidige, uiteraard verder verlandte toestand.

Ook is niet duidelijk te constateren hoe dit krekensysteem in verbinding stond met het Grote Gat van Saaftingen. Volgens de « Kaarte van de Dykagien... » en de kaart van Hattinga was dit langs « Het Kieldregtse Gat ». Volgens de kaart van Lippens e.a., waar evenwel deze kreek niet meer opgetekend staat, omdat het voorgestelde gebied niet zover noordelijk reikt, zou dit veeleer langs de Kreke Schans Scheir – op de beide andere kaarten Zand Scheir genaamd – geweest zijn. Ook hier kunnen we geen oordeel vellen. Op de geologische kaart van Zeeuws-Vlaanderen vinden we van beide krekensystemen geen spoor terug.

In hoeverre de talrijke kleine zijarmen in de bovenloop van de hier aangeduide krekensystemen nieuw waren of reeds dateerden uit een vorige periode, konden we niet uit de beschikbare kaarten aflezen. De kaarten van vóór 1750 zijn immers onvoldoende gedetailleerd. Wel dienen we op te merken dat de verbinding tussen de Zandscheir en 't Wantije verbroken was. Van de Diepe Kille bleef nog een brede, in drie smalle geulen uitlopende kreekarm over als zijtak van 't Wantije.

De benedenloop van de Zaadbeek, aansluitend bij het Burchtse Weel (Grooten Weel) in de Polder van Borgerweert, tekent de Ferraris sterk verbreed als de « Vuile Wiel ». Is dit te wijten aan nieuwe overstromingen in dit gebied of veeleer aan detailoverdrijving door de Ferraris?

Tenslotte moeten we nog constateren dat op de Ferraris-kaart de Schelde bij hoogwaterstand is aangeduid. Hierdoor vinden we de

slikken langsheen de Schelde op zijn kaart niet terug. Dit verklaart dan ook waarom de Schelde aan de Nederlandse grens zo breed getekend is. Het brede slikkengebied van Zandvliet ontbreekt volledig. Het St.-Michiels Schoor beperkt er zich tot een eerder smalle strook langs de Noordlandse Dijk en het aansluitend gedeelte van de Polder van Zandvliet.

Voornaamste geraadpleegde kaarten:

- « Carte de Cabinet » op schaal 1/11.520, opgenomen tussen 1771 en 1778 door J. DE FERRARIS (K.B.B.).
- De ms. kaart van 1750 door P. STIJNEN (S.A.A., nr. 31/13).
- De ms. kaart van 1771 door J.B. WILLEMSSEN (A.R.B., K&P in hand. nr. 2662).
- De an. ms. kaart van 1778 (R.A.A., nr. C2644).
- De ms. kaart van 1780 door P. STIJNEN (S.A.A., nr. 31/4c).
- Een reeks kleine ms. kaarten van 1784 door G. Loos (A.R.B., K & P in hand. nr. 409).
- De ms. kaart van 1792 door G. VERHEYDEN (S.A.A., nr. 31/5b).
- De an. en onged. ms. kaart A.R.B., K & P in hand. nr. 410.

Drie kaarten getekend ten behoeve van de bedijking van de Nieuwe Arenbergpolder, nl.:

- De «Kaarte van de dykagie van Kieldregt en Aremberg, A° 1784» (A.R.B., Inv. in hand. nr. 5796).
- De «Kaarte Figurative der Nieuwe Dijckagie van Kieldregt Staaten Bodem en den Aremberg Keyzers Bodem. Geformeert in January 1784» door D.W.C. HATINGA (R.A.G., nr. K 1860).
- De «Kaarte Figurative van een Gedeelte van Staeten en Coninginnens Kieldrecht, alsmede van de polder van Aremberg. 25 July 1780» door P.B. LIPPENS, J.F. DE BRUYN, F. GILLIS en J.P. MANDERSCHAUT (A.R.B., K & P in hand. nr. 2653).

KAART VII: DE KAART VAN VAN DER MAELEN - DE TOESTAND OMSTREEKS 1845

Het einde van de 18^e eeuw en de eerste helft van de 19^e eeuw, gekenmerkt door politieke moeilijkheden en militaire activiteiten rond Antwerpen en de Schelde, bracht weer nieuwe overstromingen in het gebied. « Reeds bij de raid van de Engelsen op Antwerpen werden de polders van Borgerweerd, Melsele en St.-Anna-Ketenisse onder water gezet. In 1814 werd, op bevel van de Franse generaal Carnot de overstroming van de polders op de linkeroever herhaald ». (M. Water-

schoot, 1939, p. 120). En bij de onafhankelijkheidsstrijd tegen de Nederlanders in 1830 kwamen de polders op beide oever onder water te staan. N. Kummer (1844) geeft, op Pl. XVIII een « Carte des inondations, tendues par les troupes Hollandaises, en 1830 et 1831 ». Hieruit blijkt dat toen de Polders van Lillo, Berendrecht, Zandvliet en Stabroek, samen met een deel van de gemeente Berendrecht op de rechteroever, overstromd waren. Het water drong het gebied binnen langs een groot gat bij Lillo, op de plaats waar ook de vroegere doorbraak plaats greep. Op de rechteroever, waar enkel een klein gat in de Scheldedijk van de Melselepolder geslagen was, dreven de Kleine Doelpolder, St.-Anna-Ketenissepolder, Kallopolder, Melselepolder en Borgerweertpolder. Het landschap was hier blijkbaar door het openen van de sluizen onder water gezet.

Alhoewel de polders op de linkeroever, na de wapenstilstand op 20 sept. 1831 weer werden drooggelegd, werd de St.-Anna-Ketenissepolder op 23 nov. 1832 nogmaals overstromd (M. Waterschoot, 1939, p. 120). Op de rechteroever bleef het overstromde landschap langer drijven. De gevolgen van deze overstroming, die vooral in Lillopolder belangrijke waren, kunnen we uit de beschikbare kaarten tamelijk goed reconstrueren. Op de kaart van Sano (S. A. A., nr. 31/21b, fig. 11) vinden we deze polder aangeduid kort na de dijkdoorbraak. Alhoewel op deze kaart staat aangegeven dat het gat in 1830 werd gevormd, blijkt, uit een gedetailleerd verslag van R. Havermans (1956, p. 77) over deze doorbraak, dat deze Polder van Lillo op 27 okt. 1830 door de Hollanders, door middel van de sluizen bij fort Lillo, onder water werd gezet. Door onoordeelkundig gebruik van deze sluizen zou, in de nacht van 29 op 30 mei 1831 een sluis zijn ingestort. Aldus werd een bres geslagen die spoedig een breedte had van 130 m, zodat het « Hollands Gat » werd gevormd.

Vermits op de kaart van Sano (fig. 11) dit Hollands Gat staat aangeduid, mogen we besluiten dat deze kaart de polder aangeeft na ten minste een half jaar overstroming. We zien dat tijdens deze tijdsperiode het water de ringsloot langs de Scheldedijk tot aan fort Frederik had uitgeschuurd en verbreed. In de omgeving van Oud-Lillo en Lillo-Kruisweg werden nieuwe, voorzeker ondiepe geulen gevormd.

Om de mogelijke schade van deze overstroming zoveel mogelijk te beperken, werden in 1831 twee binnendijken gebouwd, nl. de Stabroekse zomerdijk, die de dorpskern van Stabroek diende te beschermen, en de Zwanendijk, die moest beletten dat het Scheldewater ook

de Polder van Berendrecht binnenliep. Een gat in de oostelijke bocht van de Berendrechtse Dijk bij het Boswegsken, geslagen op 17 oktober 1834, diende door een kraag afgesloten te worden, vermits een weel was uitgewoeld waarvan de bodem tot $-6,25$ m reikte (R. Havermans, 1956, p. 114).

Op de ms. kaart van J. Teichman van 23 april 1837 (A.R.B., nr. 5802, fig. 12) vinden we van deze kreken niets meer terug ⁽⁴⁹⁾. Van

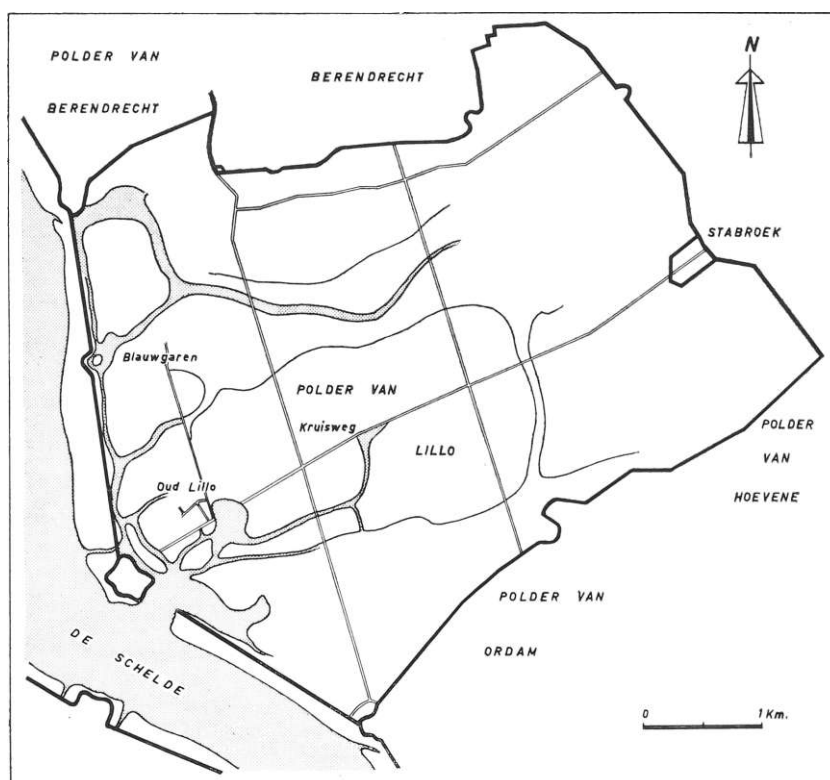

Fig. 11. De Polder van Lillo in 1831,
naar de kaart van Sano,
(S. A. A., nr. 31/21b).

(49) Voorzeker waren deze geulen toen nog niet volledig uit het landschap verdwenen, vermits de littekens ervan in het huidige landschap, d.w.z. het landschap vóór de uitgravingen en opspuitingen tot industrieterreinen van praktisch gans de rechteroever in 1966-67, nog merkbaar waren.

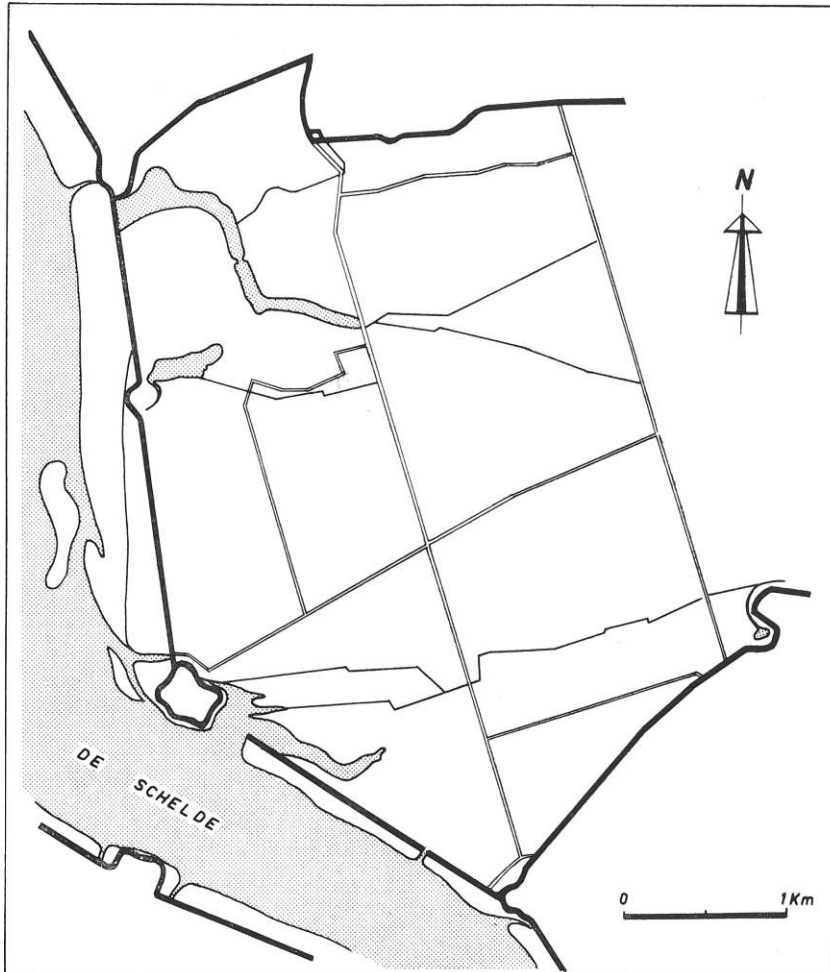

Fig. 12. *De Polder van Lillo in 1837,*
naar de kaart van J. Teichman,
(A.R.B. K&P inv. in hand. nr. 5802).

de kreek bij Blauwgaren bleef alleen nog een vijver over, zodat ook de verbinding met de Snelle Kreek was verdwenen. De Snelle Kreek had toen nagenoeg hetzelfde uitzicht als op de kaart van de Ferraris. Bij fort Lillo bleef evenwel een groot weel bestaan, dat toen praktisch dezelfde configuratie vertoonde als op de kaarten van vóór 1700. Wel moet hierbij nog opgemerkt worden dat in de dijk tussen fort Lillo en de Kruisschans nog een klein gat staat aangeduid, waarbij evenwel noch een kreek, noch een weel in het polderlandschap aansloot.

Op deze kaart staat ook reeds het tracé aangeduid van de te bouwen Cirkeldijk rond fort Lillo. Deze 4.305 m lange dijk werd gebouwd in 1838. Bij het bepalen van het tracé van deze dijk speelde het feit dat de Hollanders het fort tot in 1839 bleven bezetten, wel een belangrijke rol. Daardoor moest immers een waterzone rond het fort gehandhaafd blijven (R. Havermans, 1956, p. 75). Pas in 1845 kon het gebied binnen de Cirkeldijk (Kraagdijk of Nieuwe Dijk) drooggelegd worden. Voor het afsluiten van het gat diende toen ook een kleine ringdijk gebouwd te worden ten zuiden van het fort.

De kaart van Van der Maelen (K.B.B.) geeft dan ook het landschap weer toen het, na deze militaire perikelen, weer volledig in cultuur was gekomen.

Ondertussen was ook het laatste gedeelte van het verdrongen land op de Belgische linkeroever heringepolderd, nl. de Prosperpolder die in 1846 werd ververst. Dit gebied moet toen reeds geruime tijd tot inpoldering geschikt zijn geweest, vermits van het vroegere krekensysteem, twee jaar na de indijking, slechts een kleine waterloop overbleef die veeleer het uitzicht had van een drainagegracht, wel in de vroegere kreekbedding gesitueerd.

Dit zijn de belangrijkste wijzigingen die zich in het landschapsbeeld hadden voorgedaan. Wel was het uitzicht van sommige kreek ook veranderd. Van de brede watergang die het westelijk deel van de Snelle Kreek en de kreek naar Blauwgaren vormde, bleef alleen de Snelle Kreek als een smalle gracht over. Het specifieke lusvormige uitzicht bij fort Frederik was zelfs niet meer te herkennen. De Grote Geul in Oorderenpolder is in haar benedenloop nu breder getekend. Werd ook hier na 1770 aan turfdelven gedaan? Voorzeker wel, want het moeras dat aansluit bij de Kauwensteinse Geul staat als « tourbière » aangeduid op de kaart van Van der Maelen. En terwijl bij de

Ferraris in verschillende moerassige kreekbodems een afvoerweg voor het water ontbrak, blijken sindsdien overal drainagegrachten te zijn gegraven. De configuratie van de grote welen langs de Wilmarsdonkse dijk tekende Van der Maelen wel met meer details dan de Ferraris, terwijl ook het Rode Weel of Scarpensweel weer staat opgetekend. De Ferraris moet dit weel dus wel over het hoofd hebben gezien.

In de Polder van Borgerweert is het Galgeweel veel groter getekend dan op de Ferraris-kaart en vertoont een configuratie die we tot in 1958 terugvinden. Dient ook hier veensteken verantwoordelijk gesteld voor deze vormwijziging? R. Havermans (1956, p. 137) vermeldt wel boorprofielen waarop veen staat aangeduid. Maar toch toont de diepteconfiguratie van het weel (p. 140) bodempeilen die meestal lager liggen dan de basis van het veen. Uitwoeling van het bestaande weel tijdens de overstroming van 1831, lijkt ons dus een aanvaardbaarder hypothese, vermits toen toch « voor meer dan 254 000 gulden schade werd aangericht » (p. 138). Deze overstroming moet hier dus wel belangrijk geweest zijn.

De Stabroekse zomerdijk staat op de kaart van Van der Maelen nog steeds aangeduid. Volgens R. Havermans (1956, p. 8) werd hij evenwel in 1845 afgegraven. Dateert het landschapsbeeld op deze kaart hier dan van vóór 1845? Voorzeker wel, vermits Van der Maelen die met zijn uitgave van deze reeks kaarten van België begon in 1846, zijn werk toch baseerde op bestaande kaarten.

De grote zandplaat aansluitend bij de slikke van Zandvliet (Groot Buyten Schorren) wijst er op dat ook in dit gebied het sedimentatieproces reeds duidelijk merkbaar is. Daarom ook vinden we langs de Scheldedijk van de Zandvlietpolder een 200-tal m brede band schorren.

Tot in het begin van de 20^e eeuw bleven de forten langs de Schelde hun strategische waarde behouden bij de verdediging van Antwerpen. Tijdens de tweede helft van de 19^e eeuw werden hieraan dan ook nog belangrijke moderniseringswerken uitgevoerd. In 1852-54 (R. Havermans, 1956, p. 136) werd het Fort Vlaams-Hoofd, in 1576 opgericht, in dergelijke mate uitgebreid, dat het een niet onbelangrijk deel van de Borgerweertpolder in beslag nam. « De omheining Brialmont rond Antwerpen bracht ons in 1867 het Noordkasteel, een uitgestrekt bolwerk dat de Schelde moest beheersen en de strategische inundatie buiten de omwalling flankeren » (R. Havermans, 1956, p. 43). Op de linkeroever werd in 1869 (R. Van Gerven, 1966, p. 82) fort St.-Marie bij Kallo herbouwd. Tegelijkertijd werd in de Melselepolder een dijk

gebouwd, de zgn. Verdedigingsdijk, die fort St.-Marie met het hoogland van Waas verbond.

Voornaamste geraadpleegde kaarten:

Zoals reeds aangegeven werd deze kaart integraal gebaseerd op de « Kaart van België » op schaal 1/20.000, in 250 kaartbladen, gepubliceerd door P. VAN DER MAELEN (K.B.B.).

Alhoewel de andere kaarten uit deze periode ons geen belangrijke nieuwe elementen opleverden, werden ze toch ook met de nodige aandacht bestudeerd. Het zijn:

- De kaarten op schaal 1/25.000, opgenomen sedert 1817, door de Militaire Verkenning van het Koninkrijk der Nederlanden onder leiding van J.E. VAN GORKUM (T.D.D.).
- De gedrukte « Grensscheidingskaart » op schaal 1/100.000 door J.E. VAN GORKUM, uitgegeven in 1831 (T.D.D.).
- De Popp-kadasterkaart, opgenomen en uitgegeven tussen 1842 en 1879 op schaal 1/5.000 (K.B.B.).

Veel minder gedetailleerd zijn:

- « Carte topographique des Polders et des Forts des deux rives de l'Escaut à l'Époque du siège de la Citadelle d'Anvers en 1832 » door H. LE HON (K.B.B., XIII B Spec., Anvers Env., nr. III 8325).
- « Plan Général des poldres submergés sur les deux rives de l'Escaut — Anvers 1 mars 1836 » door MASUI (K.B.B., IV B Escaut inf., nr. III 8837).
- « Carte des poldres comprise entre la Tête de Flandre et le Canal de Terneuzen — Octobre 1839 » door B. WOLTERS (S.A.A., nr. 31/6f).

De bij de bespreking vermelde detailkaarten:

- De kaart van 1831 door SANO (S.A.A., nr. 31/21b).
- De ms. kaart van 1837 door J. TEICHMAN (A.R.B., Inv. in hand. nr. 5802).

KAART VIII: DE HUIDIGE TOESTAND

Vooraf dienen we hier aan te geven dat we getracht hebben, voor zover het ons mogelijk was, op deze kaart het landschapsbeeld zo voor te stellen, zoals het er in 1973 vermoedelijk zou uitgezien hebben, indien de mens het niet uit zijn agrarische functie had ontrukkt.

Met de bouw, omstreeks 1860 van het Kattendijkdok in de kleine polder de Houwer en het opspuiten van een deel van de Borgerweertpolder in 1894-1906, werd in dit gebied een nieuwe fase ingeluid die het landschapsbeeld uiteindelijk volledig zal wijzigen. Immers, de uitbouw van de handels- en industrie functie van de haven van Antwer-

pen heeft aan deze polders een geheel nieuwe rol toebedeeld. Hierdoor zal dit essentiële agrarisch landschap moeten verdwijnen — en op de rechteroever is dit reeds grotendeels gebeurd — onder een dik pakket opvullingsmateriaal. Tijdens de laatste fase in deze landschapsgeschiedenis heeft de mens dan ook reeds in belangrijke mate ingegrepen in het landschapsbeeld. Grote overstromingen, die belangrijke littekens hebben nagelaten, hebben zich niet meer voorgedaan. De natuurlijke evolutie van het landschap heeft zich dan ook uitermate traag voorgedaan. Daarom ook leverde de Popp-kadasterkaart van 1878-1888 (K.B.B.) geen nieuwe elementen op zodat we ze hier niet hoefden bij te voegen.

Toch werden na 1850 nog enkele nieuwe gebieden ingepolderd, nl. de Hagemanspolder in 1863, de Paardenschor of Schrampolder in 1899, de potpolder van Lillo in 1916 en de potpolder van Ketenisse. De jongste, en voorzeker de allerlaatste inpoldering in dit gebied, gebeurde tijdens de tweede wereldoorlog, toen de Nieuw Westlandpolder werd ingedijkt. De schorre van Zandvliet was immers tussen 1879 en 1912 merkwaardig snel aangegroeid. R. Havermans (1956, p. 126) geeft ons hiervan een duidelijk overzicht op zijn fig. 14, p. 127. « Op 5 april 1942, tijdens de Duitse bezetting, werd door de Vrijwillige Arbeidsdienst voor Vlaanderen, met de medewerking van particuliere aannemers, in samenwerking met het Ministerie van Landbouw en met de toestemming van de Zeediensten der Schelde, begonnen met de bedijking van de Nieuw Westlandpolder » (R. Havermans 1956, p. 126).

De wijziging in het uitzicht van het krekensysteem in de reeds vroeger ingepolderde gebieden beperkte zich tot het verder verlanden van bestaande kreken en een verbetering van het drainagesysteem. Enkel het Grote Gat in de Grote Doelpolder en de Grote Geul in de Konings-Kieldrecht polder blijven nog als brede watergangen bestaan. De St.-Jacobskreek, in de zuidwesthoek van het gebied, staat op de topografische kaart van 1909 nog als een heel brede kreek gekarteerd, met nagenoeg hetzelfde uitzicht als op de kaart van Van der Maelen. Op de luchtfoto's, opgenomen in 1954, is evenwel een groot deel hiervan reeds verland. Van het krekensysteem in de oude schorre van Zandvliet, die als de Nieuw Westlandpolder werd ingedijkt, blijft in 1956 — op de topografische kaart, nieuwe uitvoering — weinig bestaan. Opvallend was evenwel hoe op de luchtfoto's van 1954 de

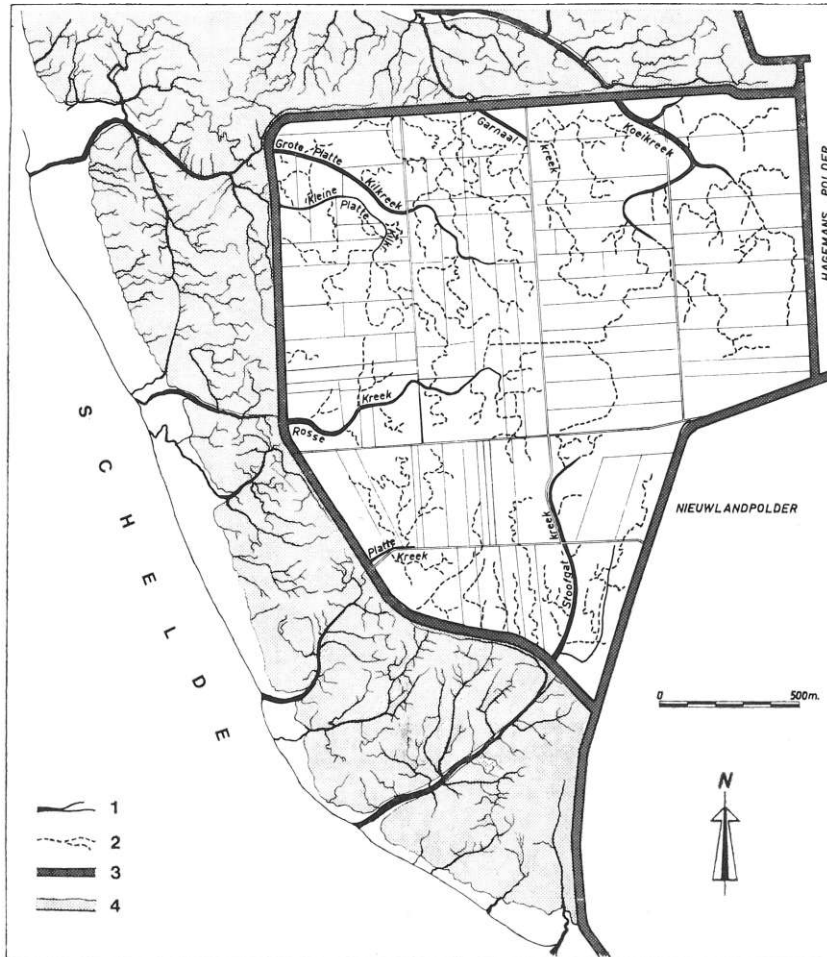

Fig. 13. De huidige en verlande kreen in de Nieuw Westlandpolder.

1. huidige kreen.
2. verlande kreen.
3. dijken.
4. buitenschorre.

oude volledig verlande kreekbeddingen nog aan de tintschakeringen te herkennen zijn. Fig. 13 tracht hiervan een beeld te geven.

Het bestaande dijkentracé bleef grotendeels ongewijzigd. Enkel de Scheldedijk van de Wijtvlietpolder werd na 1880 — het jaar waarin de Popp-kadasterkaarten werden opgenomen — gedeeltelijk verlegd. De Stabroekse zomerdijk, die zijn functie als waterkering verloren had door het aanleggen van de Cirkeldijk in Lillopolder, werd reeds in 1845 (R. Havermans, 1956, p. 8) opgeruimd. Andere binnendijken werden ook ten dele afgegraven. Zo bleef er van de Dijk van Verrebroek (Oude Schoordijk) en de Bunderdijk in 1960 niet veel meer over.

De overstromingsramp van 1953 heeft toch ook nog zijn littekens in het landschap nagelaten. In de Melselepolder werd een weel geslagen. De geul in de Polder van Berendrecht, die door R. Havermans (1956, p. 386) nauwkeurig werd opgemeten, is opnieuw gedempt.

Het Galgeweel, dat aansluit bij het nieuwe woongebied van Antwerpen op de linkeroever, kreeg een nieuwe rol toebedeeld. In februari 1958 was het uitgegraven tot een 47 ha grote watersportvijver. Van het oorspronkelijk landschap in de Borgerweertpolder bleef toen evenwel niet veel meer over. Praktisch gans dit gebied was, stuk voor stuk, opgespoten, vooral in de periode tussen 1930 en 1935 (R. Havermans, 1956, p. 142).

Van gans de rechteroever blijft er nu, in 1973, ook maar weinig bewaard van het oorspronkelijk polderlandschap ⁽⁵⁰⁾. Enkel de kleine polders aan de noordostrand, nl. de Noordlandpolder en de Kabeljauwpolder, en een gedeelte van de Ettenhovense polder en Lillopolder, zijn voorlopig nog niet opgenomen in het havengebied. Aan de hand van de opeenvolgende annexaties bij het grondgebied van de stad van de vroegere gemeenten ten noorden van Antwerpen kunnen we deze uitgroei het best illustreren. Deze annexaties zijn immers alle doorgevoerd ten einde de haven verder te kunnen uitbouwen. In 1887 en in 1914 werden achtereenvolgens gedeelten van het grondgebied van de gemeente Austruweel aangehecht. In 1923 een gedeelte van het grondgebied van Burcht en Zwijndrecht, op de linkeroever. In 1929, aanhechting van de gemeenten Austruweel, Oorderen, Wilmarsdonk en een gedeelte van het grondgebied van Ekeren, Hoevene, Lillo en

(50) Zie inzetkaartje bij deze kaart VIII.

Merksem. En in 1958, aanhechting van de gemeenten Berendrecht, Lillo en Zandvliet.

En dat ook de linkeroever hetzelfde lot te wachten staat is o.a. reeds te merken in de Melselepolder, waar ook reeds fabrieken werden gebouwd op een niveau dat hoger ligt dan de kruin van de dijken, terwijl in de Kallopolder reeds volop wordt gewerkt aan de bouw van een nieuwe zeesluis.

Voornaamste geraadpleegde documenten:

- De « Topografische Kaarten van België », uitgegeven door het Militair Geografisch Instituut, op schaal 1/20.000 in uitgave van 1863, 1879, 1892 en 1903-1909, en bijgewerkt omstreeks 1935 en 1948; op schaal 1/25.000 uitgegeven in 1952-53 en 1970.
- De luchtfoto's opgenomen door de Fotogrammetrische Dienst van het Ministerie van Openbare Werken; ten dele in 1954 en ten dele in 1957 en 1958 en een nieuwe reeks opgenomen in 1969.

BESLUIT

Deze evolutieschets toont, menen we, wel voldoende duidelijk aan hoe niet alleen het polderlandschap, maar ook de benedenloop van de Schelde zelf in historische tijden belangrijke wijzigingen heeft ondergaan. Wanneer de Schelde haar benedenloop van de richting Gent-Eeklo heeft verlegd naar Antwerpen toe, zal uiteraard uit historische bronnen nooit achterhaald kunnen worden. Deze belangrijke gebeurtenis uit het Boven-Pleistoceen blijft tot het domein van de Kwartairgeologie beperkt.

Zelfs de richtingsveranderingen in het verloop van de Scheldemonding, die zich tijdens het Holoceen, en dus grotendeels tijdens historische tijden voordeden, blijft, wat de nauwkeurige datering betreft, nog ten dele een onopgeloste kwestie. De belangrijkste fasen uit deze ontwikkeling kennen we wel. De gegevens dienaangaande waarover we beschikken, zoals bv. de studie van G. Stuer en I. Ovaa (1960) zijn in hoofdzaak gebaseerd op het onderzoek van de sedimenten. Zij doen ons gegevens aan de hand in verband met de oudste loop van de Schelde ten noorden van Antwerpen, nl. de monding langs de Striene in de Maas. De monding langs de Oosterschelde kunnen we op oude kaarten aflezen. En wanneer de Westerschelde als belangrijkste toegangsweg tot de haven van Antwerpen ging fungeren, blijkt niet alleen uit

de tekst van het vonnis dat bij de Antwerpse kaart van de Scheldeloop van omstreeks 1500 (S.A.A., nr. 64/D1) hoort, maar ook op de oudste kaarten konden we constateren hoe deze Scheldearm in breedte toenam.

Deze evolutie van de Honte tot een breed estuarium dient natuurlijk toegeschreven aan een belangrijke transgressiefase, nl. de Duinkerken-III transgressie. Indien we ons mogen baseren op de Dampierrekaart van L. Van Thuynen, kunnen we het jaar 980, toen « de duinen deurgraven waren tussen Vlaanderen en Zeeland » vooropstellen, als inzet van een periode waarin het zeewater een steeds belangrijker wordende vloedgolf het land instuwde. Omstreeks het midden van de 13^e eeuw moet de getijdewerking in de omgeving van Antwerpen reeds in belangrijke mate een rol gespeeld hebben, vermits de wijziging van de monding van de Durme bij Temse en de vorming van de Oude Schelde bij Weert – dus stroomopwaarts Antwerpen –, aan een sterke vloedstroom omstreeks 1240 kan worden toegeschreven.

De studie van het aansluitend polderlandschap laat ons ook toe enkele besluiten te formuleren, die ons nadere inlichtingen verstrekken over deze laatste fase in de geschiedenis van de Scheldemonding. Uit het feit dat vóór 1500 sommige delen van de huidige Scheldepolders veeleer tot het dekzandlandschap dienden gerekend te worden, blijkt dat toen het vloedwaterpeil een lager niveau bereikte dan nu. Hierdoor, en tevens omwille van de geringere betekenis van de Westerschelde, was het blijkbaar in de Middeleeuwen mogelijk praktisch gans het gebied van de huidige Scheldepolders – ook op Nederlands grondgebied – als cultuurland in gebruik te nemen. De Dampierrekaart is hiervan wel het overtuigende bewijs.

Het verschil in de structuur van de polders op de linker en rechter Scheldeoever, dat we nu kunnen constateren, weerspiegelt ook het landschapsbeeld van vóór 1580. Ook toen immers was de linkeroever onderverdeeld in afzonderlijke polders, die op een systematische indijking wijzen. Op de rechteroever was de middeleeuwse inpoldering wel enigszins anders verlopen. De oudste dijken, zoals de Goordijk, de Schenkeldijk en de Gemeentedijk van Zandvliet waren niet zozeer opgetrokken om nieuw land te winnen, maar veeleer om het achterliggend land te beschermen. Mogelijk vervulde de 's Grave Jansdijk op de linkeroever ook deze functie. Maar in het door ons bestudeerde gebied vonden we van deze dijk geen enkel spoor terug, alhoewel hij

in de omgeving van Bouchoute en Assenede nu nog duidelijk in het landschap te herkennen is.

Uit de inpolderingsdata van de onderscheiden polders, blijkt ook dat de stijging van het vloedwaterpeil in de Schelde sinds de 13e eeuw steeds in belang toenam. Omstreeks het einde van de 16e eeuw moet dit wel een maximum bereikt hebben, vermits de in 1567 gebouwde Vlaamse Dijk blijkbaar voldoende hoog was om aan de verwoesting ten gevolge van de Farnèse-overstroming weerstand te kunnen bieden. Andere oude dijken zijn toen ofwel uit het landschapsbeeld verdwenen, of dienden, zoals de Kauwensteinse Dijk, opgehoogd te worden.

Het is wel merkwaardig hoe onder invloed van de Farnèse-overstroming van dit 16e-eeuwse landschapsbeeld zo weinig is bewaard gebleven. Dit konden we best constateren op de linkeroever, waar deze oude toestand het best bekend is. De heringedijkte polders hebben er niet alleen nieuwe namen gekregen, maar ze omschrijven er ook andere gebieden. Van de oude 16^e-eeuwse dijken zijn er weinig bewaard gebleven. We vonden er enkel de Vlaamse Dijk en de Oude Schoordijk, de zuidelijke dijk van de Hoog Verrebroekpolder, terug. Op de rechteroever moest de Kauwensteinse Dijk in belangrijke mate hersteld en vernieuwd worden. De oude dijken die er gebouwd waren om het aangrenzend Kempisch landschap te beschermen, nl. de Goordijk, de Schenkeldijk en de Gemeentedijk van Zandvliet hadden uiteraard veel minder schade geleden. De Schenkeldijk, die blijkbaar nooit meer dan 1 m hoog boven het polderlandschap uitstak, is lang bewaard gebleven omdat de Polder van Austruweel in eerder geringe mate aan overstromingen onderhevig is geweest.

Het systematisch herindijken van de polders op de linkeroever — een proces dat op Belgisch grondgebied tot 1846 duurde, toen de Prosperpolder werd drooggelegd, terwijl op Nederlands grondgebied het Verdronken Land van Saafingen nog altijd drijvend is —, heeft in belangrijke mate de bodemstructuur van deze polders bepaald. Zoals aan de hand van de « Kaarte van de Dykagien van Kieldregt en Aremborg, A° 1784 » (A.R.B., Inv. in hand., nr. 5796) kon worden geconstateerd, gebeurde deze inpoldering meestal toen een groot deel van de polders tot rijpe schorre was verland. Het gebied van de toenmalige schorre kenmerkt zich nu door kleigronden aan het oppervlak,

terwijl de slikken als zandiger bodems terug te vinden zijn. Toch heeft men niet altijd op gunstige geografische omstandigheden gewacht om aan indijkingswerk te doen. Immers, ook de politieke situatie oefende een heel belangrijke invloed uit op het bepalen van de inpolderingsdata. Dat zich hierbij dan wel grote moeilijkheden konden voordoen hebben we best kunnen vaststellen ter gelegenheid van het bouwen van de Wilmarsdonkse Dijk. De ongunstige geografische omstandigheden en de noodlottige gevolgen hieraan verbonden hebben we vrij uitvoerig beschreven.

Hieruit bleek ook dat we het ontstaan van de welen in de eerste plaats dienen te verklaren door het doorbreken van de bestaande dijken. De welen langs de Wilmarsdonkse Dijk zijn hiervan wel de meest opvallende voorbeelden. En ook in de Armendijk konden we een dergelijk feit constateren. Op de linkeroever kan de Parreweel aan de Krekeldijk hiervan wel als voorbeeld aangehaald worden. Hoe dergelijke dijkdoorbraken met een kraag of vingerling dienden afgesloten te worden, is bij al deze welen opvallend duidelijk vast te stellen.

De invloed van oude verlande kreken op de lokalisatie van nieuwe kreken, gevormd tijdens de Farnèse-overstroming, was alleen te merken bij het Doelse Gat en de Meikader. De ringgrachten, die instonden voor de ontwatering van de oude polders, speelden hierbij ook een belangrijke rol.

Om nieuwe dijken te bouwen bleken de oeverwallen langs de verlande kreken wel een heel gunstig site te zijn. Als voorbeeld dienen we hier te verwijzen naar de westelijke dijk van de Grote Doelpolder.

De kennis van het oude landschapsbeeld is een belangrijk gegeven om de structuur van de huidige kreken te leren kennen. Op de linkeroever konden we vaststellen hoe de bestaande kreken in de Oud en de Nieuw Arenbergpolder en in de Prosperpolder in feite restanten zijn en een groot krekensysteem waarvan door natuurlijke verlanding enkel nog smalle geulen overblijven. Andere kreken, zoals de Kauwensteinse Geul en de Grote Geul in Oorderenpolder kenden een heel andere ontstaansgeschiedenis. Een wel heel belangrijk verschil is het feit dat ze als vrij korte maar brede kreken in het beperkte gebied van één polder gevormd zijn. Ze zijn dan ook heel snel verland. En hierbij werd in hoofdzaak slib gesedimenteerd in tegenstelling tot de meer zandige afzettingen in de kreken in bv. de Oud en de Nieuw Arenbergpolder en de Prosperpolder.

Deze onderscheiden opvullingsprocessen nemen we als volgt te kunnen verklaren.

In de krekken die ver het overstroomde landschap binnendringen, is de vloedstroom heel belangrijk. Deze brengt een belangrijke massa zandsedimenten mee, die vooral in de kreekbeddingen tot bezinking komt. In de inbraakgeulen, die, zoals de Grote Geul en de Kauwensteinse Geul vrij kort waren omdat ze gevormd zijn in een beperkt deel van het polderlandschap, — in het geval van beide voorbeelden enkel in de Oorderenpolder —, wordt de vloedstroom dan ook van heel korte duur en speelt als dusdanig een heel geringe rol. Dergelijke overstroomde polders lopen immers vrij snel onder water. R. Havermans (1953, p. 376) kon dit verschijnsel duidelijk constateren in de Berendrechtpolder tijdens de overstroming van februari 1953. Op de getijdengkromme die hij tekende, merken we dat de vloedstroom in de polders slechts 2h 30 min. duurde, terwijl de ebstroom 10 h aanhield. Tijdens deze langdurende ebstroom, die uiteraard een veel geringere stroomsnelheid vertoont, wordt slib, humeus materiaal en plantenresten uit de poldervlakte naar de kreek gedraineerd en komt daar tot bezinking.

De onwetendheid nopens de verlandingsgeschiedenis van de Grote Geul in Oorderenpolder lag daarom aan de basis van de grote moeilijkheden die zich voordeden bij de graafwerken ter gelegenheid van de havenuitbreiding op de rechteroever. Het uitgraven van het humeuze slib bleek er een heel moeilijke en heel dure zaak te zijn. Daarom kan het heel nuttig zijn met de historisch-geografische en hieruit volgend sedimentologische structuur van de krekken rekening te houden bij het plannen van nieuwe dokken, sluizen, e. d..

En wanneer we ten slotte deze herinpolderingsgeschiedenis in het kort willen synthetiseren, moeten we besluiten dat tijdens de 17^e eeuw de polderbewoners weer in grote mate terugnamen wat de natuur — ten dele ter oorzaak van het vernielingswerk van de mens zelf — tijdens de 16^e eeuw hen had ontnomen. Tijdens de 18^e en 19^e eeuw werd dit werk in eerder vertraagd tempo voortgezet. Maar steeds moest de mens blijven vechten tegen het aanstuwende water, zoals nog in 1953 bleek, toen zowel op de linker- als op de rechteroever uitgestrekte gebieden onder water liepen en grote schade leden. Enkel de grote havenwerken, waardoor dit landschap in de echte zin van het woord tot de geschiedenis is gaan behoren, hebben reeds op de rechteroever aan deze eeuwenoude strijd tussen de mens en het water een definitief einde gesteld. En ook een groot deel van de linkeroever staat heel in het kort een gelijkaardige toekomst te wachten. Voor de polderboer betekent dit ook het definitief afscheid van de grond die hem zo duurbaar was, omdat hij besefte welke zware tol zijn voorouders hebben moeten betalen om er hun rijke vruchten te kunnen laten gedijen. De polder sterft. Een nieuw hoofdstuk in deze landschaps-geschiedenis vangt aan.

LIJST DER ARCHIEVEN EN KAARTENVERZAMELINGEN

A. R. B.	Algemeen Rijksarchief, Brussel.
K. B. B.	Prenten- en handschriftenkabinet, Koninklijke Bibliotheek, Brussel.
M. G. I.	Kartotheek van het Militair Geografisch Instituut, Brussel.
M. P. M.	Museum Plantijn-Moretus, Antwerpen.
P. B. Z.	Provinciale Bibliotheek van Zeeland, Middelburg, Nederland.
R. A. A.	Rijksarchief, Antwerpen.
R. A. B.	Rijksarchief, Beveren-Waas.
R. A. G.	Rijksarchief, Gent.
R. A. M.	Rijksarchief, Middelburg, Nederland.
R. A. sG.	Rijksarchief, 's-Gravenhage, Nederland.
S. A. A.	Stadsarchief, Antwerpen.
S. B. A.	Stadsbibliotheek, Antwerpen.
S. B. SN.	Stadsbibliotheek, St.-Niklaas.
T. D. D.	Topografische Dienst, Delft, Nederland.

BIBLIOGRAFIE

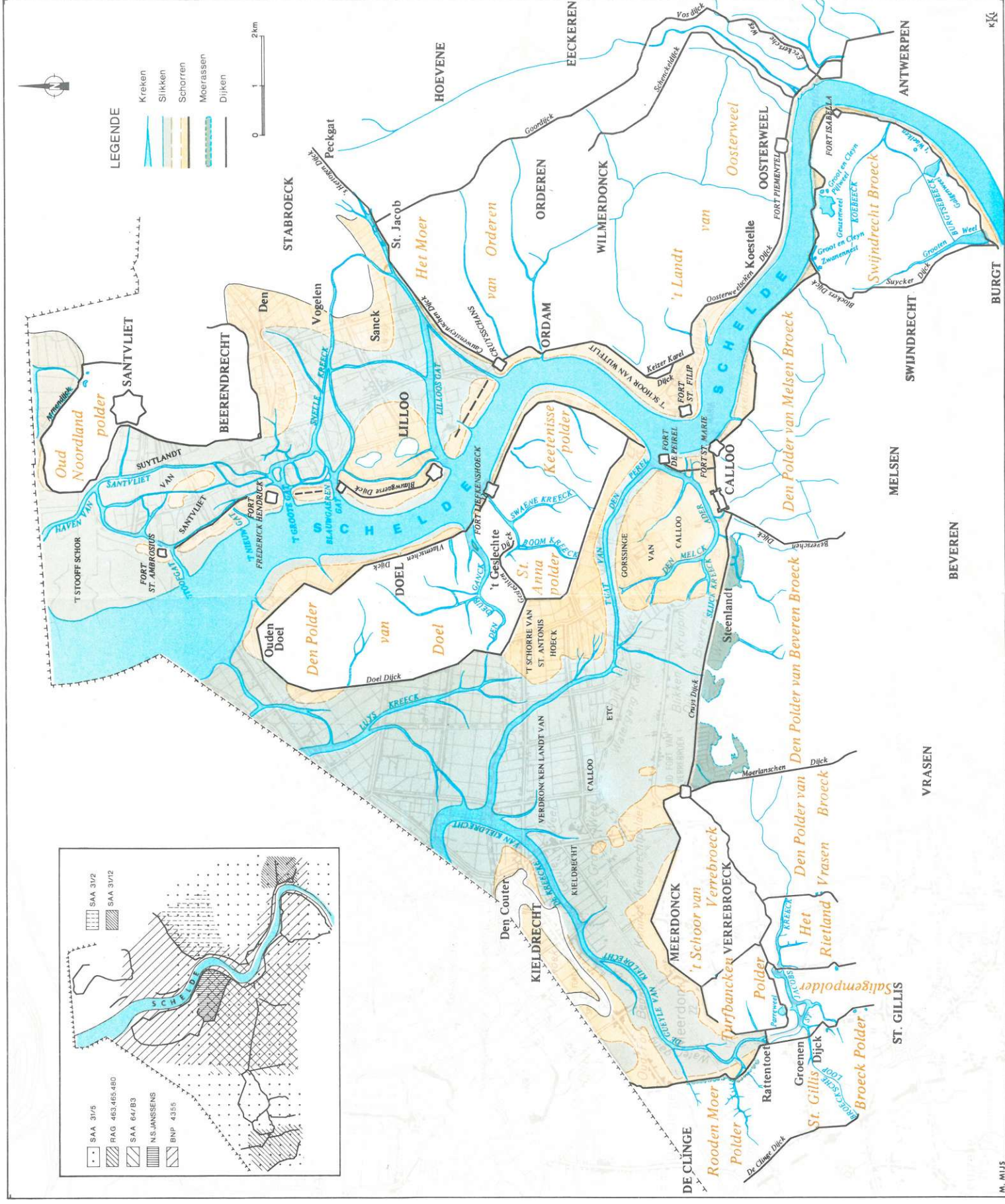
- AISINGER M., 1585; « De Leone Belgico ».
- AMERIJCKX J. en VERHULST A., 1958; « Enkele historisch-geografische problemen in verband met de oudste geschiedenis van de Vlaamse Kustvlakte ». — Handeling voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe reeks, Deel XII, pp. 3-26.
- AMERIJCKX J., 1961; « La Genèse des polders maritimes belges ». De Aardrijkskunde, nr. 48, pp. 5-18.
- BELPAIRE A. & M., 1855; « De la plaine maritime depuis Boulogne jusqu'au Danemark ».
- BLANCHARD R., 1906; « La Flandre ». A. Colin, Paris.
- BUNINX W., 1969; « Waterdunen, een vergeten stad in Zeeuws-Vlaanderen ». — Oostvl. Verbond v.d. Kringen voor Geschied.; Voorlichtingsreeks, nieuwe reeks, nr. 6, Gent.
- CAMBIER E., 1907; « Etudes sur la transformation de l'Escaut et de ses affluents au N. de Gand pendant la période historique ». — Bull. Soc. Roy. belge Géogr., T. XXXI, pp. 40-91, 126-170, 252-288, 349-370.
- DAELS L. et A. VERHOEVE, 1963; « Les déformations topographiques de la carte de Ferraris ». — Bull. Soc. belge Et. Géogr., T. XXXII, nr. 2, pp. 311-327.
- DE CASTRO F.J., 1885-86; 1886-87; « Cronycke ». — Ann. Oudh. Kring Land v. Waas, D. X, pp. 107-204, 247-300; D. XI, pp. 109-208, 281-374.
- DE HOON A., 1852; « Mémoire sur les polders de la rive gauche de l'Escaut et du Littoral belge ». M. Hayez, Bruxelles.

- DENUCE J., 1912-13; « Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn ». Antwerpen.
- DENUCE J., 1930; « De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde in de XVe eeuw ». Antwerpen.
- DE SMET A., 1963; « Gerard Mercator's wetenschappelijke, technische en kartografische activiteit ». — *Tijd. Belg. Ver. Aard. Stud.*, jg. 32, nr. 1, pp. 31-49.
- DE SMET A., 1966; « Landmeterstraditie en oude kaarten van Vlaanderen ». — *Verslagen en Mededelingen van de Leiegouw*, jg. 8, afl. 1, pp. 209-211.
- DE SMET A., « De kabinetskaart of handschriftkaart van de Oostenrijkse Nederlanden van General Joseph de Ferraris 1771-1778 en haar belang voor de Geschiedenis ». — *Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden*, Uitg. Pro Civitate, Brussel, pp. 9-12.
- DE WILDE J., 1949; « Schets van de Ontwikkeling der Wase Polders ». — *Katholieke Schoolgids*, 4^e jg., nr. 5.
- EDELMAN C.H., 1953; « De sub-atlantische transgressie langs de Nederlandse kust ». — *Geologie en Mijnbouw*, 15, pp. 351-364.
- ERMERINS J., 1835; « Eerste stichting en lotgevallen van sommige plaatsen ten Oosten en Westen der Schelde gelegen ». — *Nieuwe Verhan. v.h. Zeeuws Gen. Wet.*, dl. 5.
- FOCKEMA ANDREA S.J. en B. VAN 'T HOFF, 1947; « Geschiedenis der kartografie van Nederland van de Romeinse tijd tot het midden der 19^e eeuw ». Nijhoff, 's-Gravenhage.
- FOCKEMA ANDREA S.J., 1961; « Oude gegevens over waterhoogte en stormvloed ». — *Tijd. Kon. Ned. Aard. Gen.*, pp. 335-341.
- FOCKEMA ANDREA S.J. en B. VAN 'T HOFF, 1961; « Christiaan Sgroten's kaarten van de Nederlanden ». E.J. Brill, Leiden.
- GHELDOF A.E., 1842; « Notes sur la carte des pays inondés, en 1583, au nord de Hulst, St. Gilles, Vracene, Beveren, Melsele et Zwijndrecht ». — *Messenger des Sciences hist. de Belg.*, pp. 348-357.
- GOTTSCHALCK M.K.E. en W.S. UNGER, 1950; « De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland ». — *Tijds. Kon. Ned. Aard. Gen.*, 2e reeks, deel 67, nr. 2, pp. 146-164.
- GOTTSCHALCK M.K.E., 1955; « Historische Geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen. I: Tot de St. Elisabethvloed van 1404 ». Assen.
- GOTTSCHALCK M.K.E., 1958; « Historische Geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen. II: Van het begin der 15e eeuw tot de inundatie tijdens de Tachtigjarige Oorlog ». Assen.
- GUNS P., 1972; « De Antwerpse Noorderpolders in de 16e en 17e eeuw ». — *Min. v. Openb. Werken, Waterb. Labo. Borgerhout*.
- HASSE G., 1931; « Le Verdrongen Land de Saafingen ». — *Buil. Soc. beige Géol.*, T. XLI, pp. 210-212.
- HASSE G., 1939; « Les premières digues au Nord d'Anvers ». — *Buil. Soc. roy. Géogr. d'Anvers*, T. LIX, pp. 277-292.
- HAVERMANS R., 1953; « De stormvloed van 1 februari 1953 in de Antwerpse Noorderpolders ». — *Tijds. Belg. Ver. Aard. Stud.*, jg. 22, nr. 2, pp. 361-404.

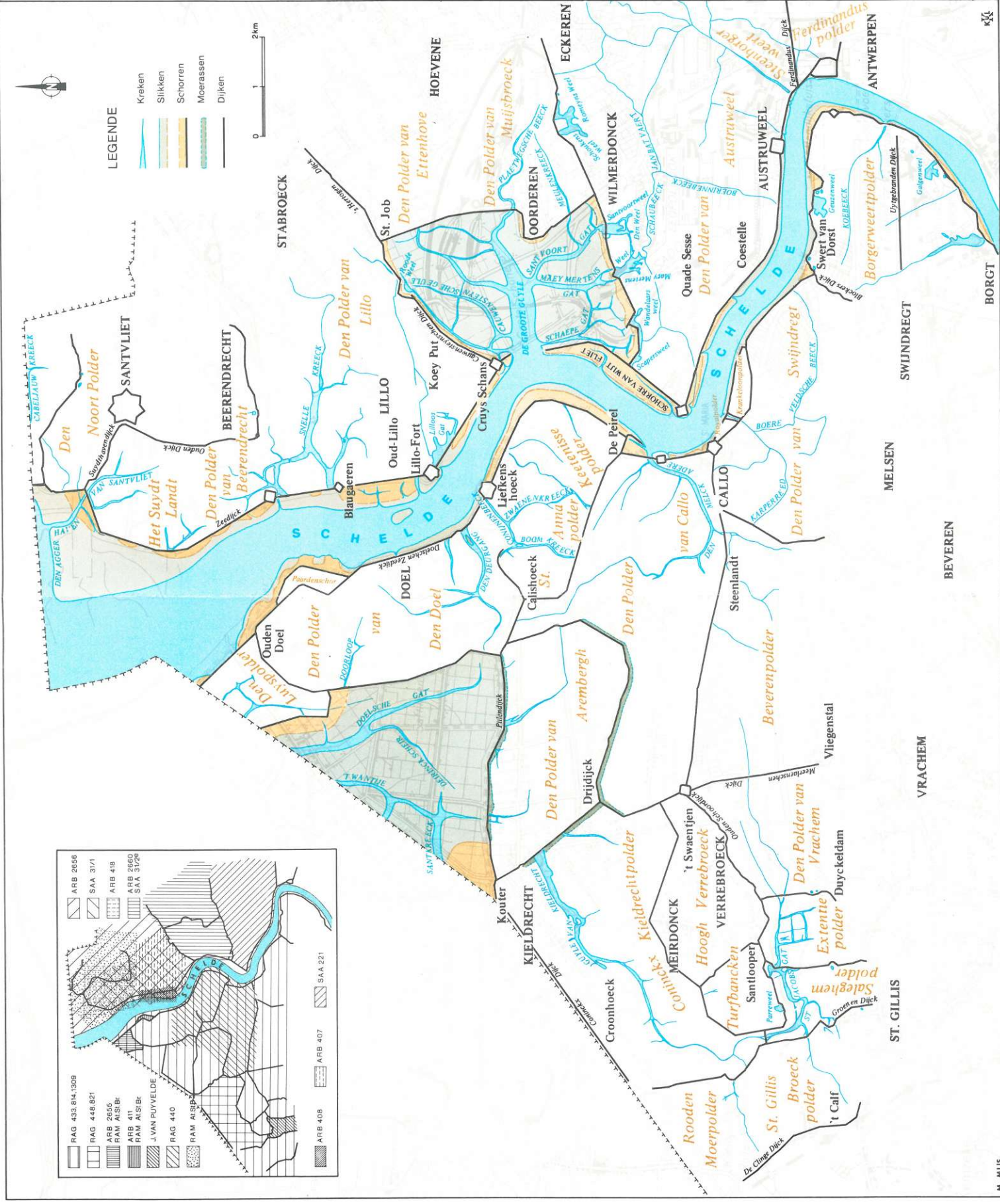
- HAVERMANS R., 1956; « Bijdrage tot de landschapsgeschiedenis der Scheldepolders op de Antwerpse rechteroever ». — Stad Antwerpen, Technische dienst van het havenbedrijf.
- HENNEQUIN E., 1891; « Etude historique sur l'exécution de la carte de Ferraris et l'évolution de la cartographie topographique en Belgique ». — Bull. Soc. Roy. de Géographie, 15e année, nr. 3, pp. 177-296.
- KEUNING J., 1958; « De Hattinga's ». — Tijd. Kon. Ned. Aard. Gen., pp. 106-119.
- KOEMAN C., 1961; « Collections of Maps and Atlases in the Netherlands ». — E.J. Brill, Leiden.
- KOEMAN C., 1963; « Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850 ». — J.B. Wolters, Groningen.
- KUMMER N., 1844; « Les polders du Bas-Escaut en Belgique ». — Ann. Trav. pub. de Belg., pp. 1-69.
- LEPER J., 1957; « Kunstmatige Inundaties in Maritiem Vlaanderen ». — N.V. G. Michiels, Tongeren.
- MIJS M. en P. DE SMET, 1967-1968; « De Scheldepolders op de linkeroever, het toekomstig havengebied ». — Nova et Vetera, jg. XLV, pp. 345-362.
- PAUWELS A., 1935; « Polders en Wateringen ». — N.V. Standaard-Boekhandel, Brussel.
- PRIMS F., 1928; « Antwerpiensia 1927 ». — N.V. De Vlijt, Antwerpen.
- PRIMS F., 1951; « Antwerpiensia 1950 ». — N.V. De Vlijt, Antwerpen.
- PRIMS F., 1952; « Antwerpiensia 1951 ». — N.V. De Vlijt, Antwerpen.
- SANDERUS A., 1614; « Flandria Illustrata ».
- SCHRAMME J., 1930; « Des Polders ».
- SIRET A., 1870; « Het Land van Waas ». — Buitengew. uitg. Oudh. Kring Land van Waas, St.-Niklaas.
- SKELTON R.A., 1960; « Early Atlases ». — The Geographical Magazine, 2/6, pp. 529-543.
- SNACKEN F., 1949; « De Bodemkartering van de Scheldepolders ». — Natuurwet. Tijds., 31, pp. 87-96.
- SNACKEN F., 1964; « De ontwikkeling van het Scheldepolderlandschap ». — Verslagboek v. h. Vierde Intern. Havenkongres, Antwerpen, pp. 9-14.
- STIERLING A., 1964; « Oude geulen in de polders ten noorden van Antwerpen ». — Verslagboek v. h. Vierde Intern. Havenkongres, Antwerpen, pp. 15-27.
- SIEUR G.G.L. en OVAA I., 1960; « Afzettingen uit de pre-romeinse transgressieperiode en hun verband met de loop van de Schelde in Midden-Zeeland ». — Geologie en Mijnbouw, 39^e jg., pp. 671-678.
- TORFS K.L., 1850; « Historische schets der Watervloeden in België en Holland ». — Antwerpen.
- UTRECHT DRESSELHUIS J., 1836; « De provincie Zeeland in haar aloude gesteldheid en geregelde vorming beschouwd ».
- VAN DEN BROECK J., 1971; « Het Verdronken Land van Saafdinge ». — VI. Toer. Bibl., Antwerpen.
- VAN GERVEN R., 1958, 1959, 1962, 1965, 1966; « De polders van het Land van Beveren ». — Het Land van Beveren, jg. I, nrs. 1, 2 en 4; jg. II, nr. 4; jg. V, nr. 1; jg. VIII, nr. 3; jg. IX, nr. 2.

- VAN GERVEN R., 1966; « Militaria in en om Melselepolder ». — Het Land van Beveren, jg. IX, nr. 3, pp. 70-88.
- VAN GERVEN R., 1967; « Bijdrage tot de geschiedenis van Konings-Kieldrecht polder 1367-1617-1967 ». — Jubileumuitgave Bestuur Kon. Kieldrecht polder.
- VAN GERVEN R., 1970; « Polders, voor eeuwen geboren, nu stervend ». — Het Land van Beveren, jg. XIII, nr. 4, pp. 99-132.
- VAN ORTROY F., 1897; « Kaart van Vlaanderen van 1538, te Gent uitgegeven door Pieter Van Der Beke ». — Van Doosselaere V., Gent.
- VAN RAEMDONCK J., 1878; « Recherches pour servir à l'histoire du cours de l'Escaut ». — Bull. Soc. belge Géogr., pp. 93-113.
- VAN RAEMDONCK J., 1881; « La grande carte de Flandre dressé en 1540 par G. Mercator ». — Ann. Oudh. Kring Land v. Waas, D. 9, pp. 173-200.
- VAN RAEMDONCK J., 1886; « Le Pays de Waes peuplé à l'époque néolithique ». — Ann. Oudh. Kring Land v. Waas, D. II, pp. 67-104.
- VAN RUMMELLEN F.F.F.E., 1965; « Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland, 1/50.000 - Bladen Zeeuwsch-Vlaanderen West en Oost ». — Geolog. Stichting, Afd. Geolog. Dienst, Haarlem.
- VAN 'T HOFF B., 1941; « De kaarten van de Nederlandsche provinciën in de 16e eeuw door Jacob van Deventer ». — M. Nijhoff, 's-Gravenhage.
- VAN VEEN J., 1938; « Excursion A (Zeeland) ». — Congr. Intern. de Géogr., Amsterdam.
- VLAM A.W., 1943; « Historisch-morfologisch onderzoek van enige Zeeuwsche eilanden ». — Tijds. Kon. Ned. Aard. Gen., nr. 1, pp. 1-100.
- WATERSCHOOT M.A., 1939; « De Vlaamse Kustvlakte ». — N.V. Vonksteen, Lange-mark.
- WESTENBERG J., 1961; « Oude kaarten en de Geschiedenis van de kop van Noord-Holland ». — Verhand. Kon. Ned. Acad. Wet., afd. Natuurkunde, 1e reeks, D. XXIII, nr. 2.
- WILLEMS J.F., 1827-30; « Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud ». — Antwerpen.
- WOLTERS M.J., 1869; « Recueil de Lois, Arrêtés, Règlements, etc. concernant l'administration des eaux et polders de la Flandre Orientale ».

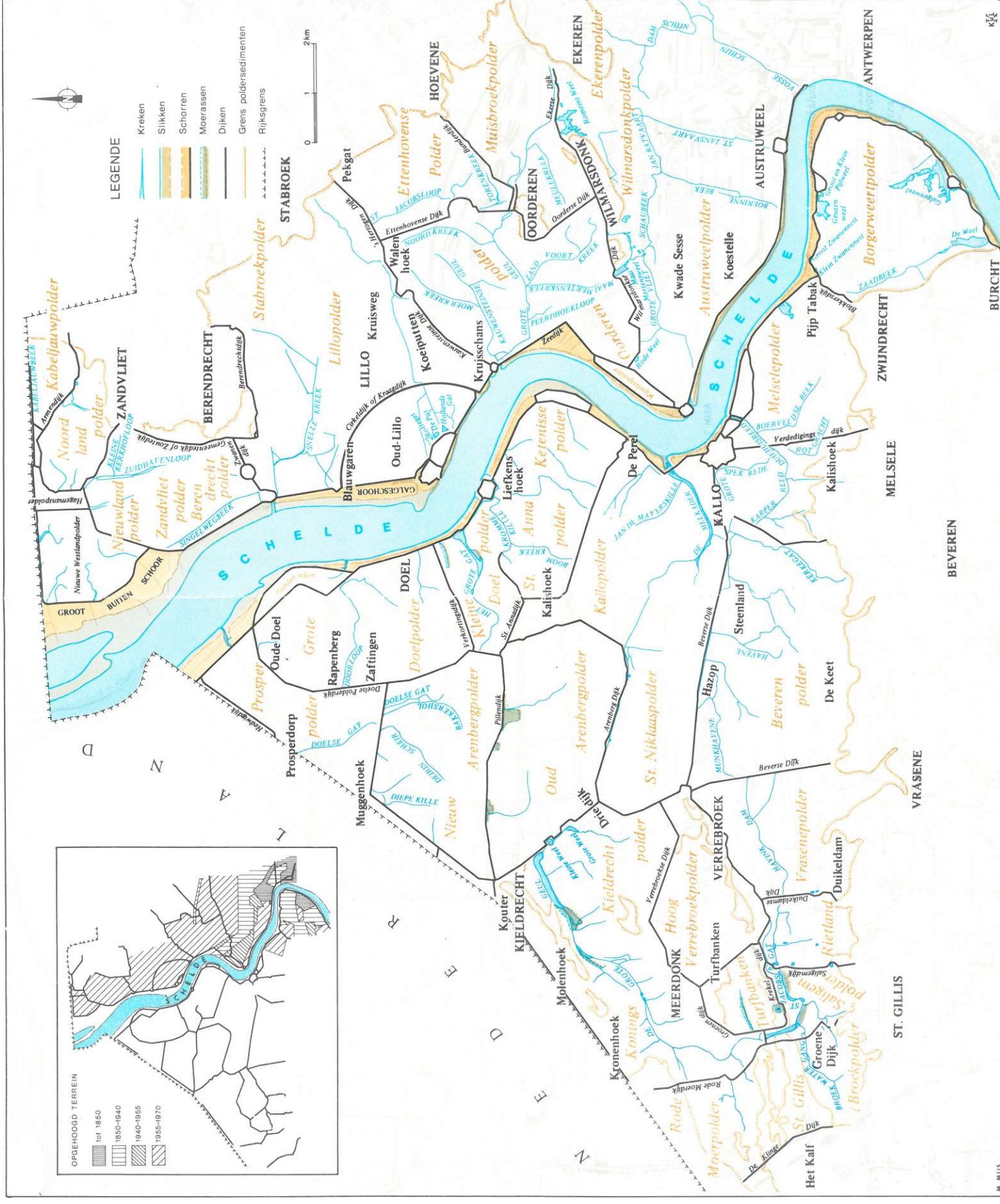

DE HUIDIGE TOESTAND VAN DE SCHELDEPOLDERS

Kaart VIII

MEMOIRES - VERHANDELINGEN

1. LEFEVRE, M.-A. — La Basse-Meuse. Etude de morphologie fluviale 1935. In-8°, 191 pages, 20 fig., 5 planches hors texte, (épuisé).
2. DEPREZ, J. — Le Port d'Anvers. Ses zones d'influences et son trafic. 1939. In-8°. 131 pages, 10 fig. (épuisé).
3. DE ROECK M. — Het Land van Waas en Boom. Bijdrage tot de landstrekengeografie van België. 1942. In-8°, 201 blz., 7 kaarten, 9 figuren, VII platen (uitverkocht).
4. PETIT, C. — Clôtures et formes des champs en Belgique. Etude de géographie humaine. 1943. In-8°, 97 pages, 12 fig. dans le texte, 3 planches hors texte, (épuisé).
5. DUSSART, Fr. — Structure agraire et paysages ruraux dans la commune de Bakel (Brabant septentrional). 1946. In-8°, 75 pages, 11 planches dont 4 hors texte. (Prix: 90 F.).
6. BAULIG, H. — Le problème des méandres. 1948. In-8°, 40 pages, 8 fig. dans le texte. (Prix: 50 F.).
7. PETIT, C. — Les fondements géographiques du port d'Anvers. 1949. In-8°, 89 pages, 9 fig. dans le texte. (Prix: 90 F.).
8. PIROT, A. A. — Aspects de l'habitat rural en Hesbaye, 1951. In-8°, 87 pages, 4 cartes et 14 fig. dans le texte. (Prix: 90 F.).
9. LEFEVRE, M.A. — La vie dans la brousse du Haut-Katanga. Etude de géographie humaine. 1955. In-8°, 184 pages, 52 fig. dans le texte, 1 pl. h.t. (Prix: 140 F.).
10. BOCLINVILLE, J. — Bihain en Ardenne des sommets. Etude de géographie humaine. 1958. In-8°, 120 pages, 19 fig. dans le texte, (épuisé).
11. CHRISTIANS, Ch. — Contribution à l'étude géographique de la structure agraire dans la partie wallonne de la Belgique. 1961. In-8°, 208 pages, 31 fig. dans le texte, 1 pl. h.t. (épuisé).
12. GOOSSENS, M. — L'organisation urbaine du Nord-Est de la Belgique. Confrontation de quelques méthodes. 1963. In-8°, 72 p., 10 fig. dont 4 pl. h.t. + 1 tabl. h.t. (épuisé).
13. DE MOOR, G. — Bijdrage tot de kennis van de fysieke landschapsvorming in Binnen-Vlaanderen (Avec résumé. With summary). 1963. In-8°, 105 p., 15 fig. tussen de tekst, (uitverkocht).
14. TULIPPE, O. & WILMET, J. — Géographie de l'agriculture en Afrique Centrale. Essai de synthèse. 1964. In-8°, 72 p., 16 fig. dans le texte. (Prix: 90 F.).
15. SCHMOOK, G. jr. — Een evoluerend bewoningspatroon in Binnen-Vlaanderen. Methodologische bijdrage over Drongen bij Gent (avec résumé). 1965. In-8°, 86p., 11 fig. tussen de tekst. (Prijs: 90 F.).
16. ROUCLOUX, J. Cl. — Le rayonnement, la structure et la localisation du Commerce de détail à Soignies et à Braine-le-Comte. 1966. In-8°, 55 p., 10 fig. dans le texte. (Prix: 70 F.).
17. SCHMOOK, G. jr. & VAN DER HAEGEN, H. met de medewerking van L. DAVID R. DE VLIÉGER. — Hinterlanden en hiërarchie der centra van Noordwest-België (avec résumé). 1967. In-8°, 93 p., 12 fig. tussen de tekst, 8 pl. b.-t. (Prijs: 130 F.).
18. SAEY, P. — A new orientation of Geography. 1968. In-8°, 68 p. (Out of print).
19. GOOSSENS, M., met de medewerking van M. JANSEN-VERBEKE. — *De stedelijke invloedssferen en de tertiaire sector in België* (with summary). 1969. In-8°, 58 p. (Prijs: 75 F.).
20. MOLS, R. — *La périphérie bruxelloise. Jalons statistiques pour aider à sa délimitation* (met samenvatting). 1969. In-8°, 70 p., 15 fig. dans le texte. (Prix: 90 F.).
21. WILMET, J. — *Photo-interprétation et cartographie de l'utilisation du sol en milieu rural. Quelques résultats d'une recherche effectuée dans les régions méridionales de la Belgique.* 1970. In-8°, 82 p., 30 phot. & 7 fig. dans le texte, 1 pl. h.-t. (Prix: 100 F.).
22. KEERIS, H. — *De invloed van de grens in het Benelux-middengebied tussen Maas en Schelde.* 1970. In-8°, 136 p., 12 fig. tussen de tekst, 1 pl. b.t. (Avec résumé). (Prijs: 200 Fr.).
23. HUFTY, A. — *Les types de temps synoptiques en Belgique et climats locaux à Liège.* 1973. In-8°. 80 p., 24 fig. dans le texte. (Prix: 140 F.).
24. MIJS, M. — *De landschapsgeschiedenis van de Scheldepolders ten Noorden van Antwerpen. Bijdrage tot de historische geografie van de Scheldepolders.* 1973. In-8°, 86 p., 13 fig. tussen de tekst en 8 kaarten b.t. (Avec résumé). (Prijs: 160 F.).

TABLES DECENNALES - TIENJAARLIJKSE REGISTERS

- I — 1931-1940 (50 F.)
- II — 1941-1950 (50 F.)
- III — 1951-1960 (50 F.)
- IV — 1961-1970 (70 F.)